

Faculteit der Letteren

Masterscriptie Geschiedenis en Actualiteit

Studiejaar 2019-2020

15 juni 2020

Populisme in het politieke discours van Nederlandse kranten uit drie perioden in de 20ste eeuw

Een analyse van de beïnvloeding van het publieke debat door kranten betreffende drie populistische partijen: de Economische Bond, de Nationaal-Socialistische Beweging en de Boerenpartij

Maarten G. de Wit

4831780

Begeleider

dr. M.H.C.H. Leenders

Radboud Universiteit

Abstract

Deze studie onderzoekt hoe kranten drie verschillende populistische partijen uit drie perioden in de twintigste eeuw portretteerden: de Economische Bond, de Nationaal-Socialistische Beweging en de Boerenpartij. Ten eerste wordt op basis van wetenschappelijk debat bepaald uit welke kenmerken het populisme bestaat en wat de relatie is tussen het populisme en de media. Ten tweede is het politieke discours van de partijen in kranten onderzocht en vastgesteld welke kenmerken terugkomen bij de drie casussen. Ten derde is gekeken naar drie categorieën van framing om te bepalen hoe kranten met een verschillende journalistieke identiteit de populistische partijen presenteerden. In de conclusie wordt antwoord gegeven op de hoofdvraag en nieuwe inzichten, implicaties van het onderzoek en aanbevelingen voor vervolgstudies besproken.

Inhoudsopgave

Inleiding	1
Status Quaestionis.....	4
De media als verklarende factor	6
Methoden.....	8
Bronnen.....	10
Hoofdstuk 1. De Economische Bond	12
Het populistisch discours van de Economische Bond in kranten uit 1918 en 1919.....	13
Framing van de Economische Bond door kranten uit 1918 en 1919	17
Categorie 1. De ruimte	17
Categorie 2. De vormgeving	18
Categorie 3. De portrettering.....	20
Conclusie	22
Hoofdstuk 2. De Nationaal-Socialistische Beweging	23
Het populistisch discours van de NSB in kranten uit 1935, 1937 en 1939.....	24
Framing van de NSB door kranten uit 1935, 1937 en 1939	28
Categorie 1. De ruimte	28
Categorie 2. De vormgeving	30
Categorie 3. De portrettering.....	30
Conclusie	32
Hoofdstuk 3. De Boerenpartij	34
Het populistisch discours van de Boerenpartij in kranten uit 1963, 1966 en 1967.....	35
Framing van de Boerenpartij door kranten uit 1963, 1966 en 1967.....	39
Categorie 1. De ruimte	39
Categorie 2. De vormgeving	40
Categorie 3. De portrettering.....	41
Conclusie	43
Conclusie	45
Bijlagen	50
Literatuur	52
Bronnen	54

Inleiding

Het populisme is niet meer weg te denken uit de huidige Nederlandse politiek en maatschappij. Populisme is sinds het begin van de 21ste eeuw aan een opmars bezig en wekt daarom de interesse van wetenschappers, journalisten en lezers.¹ Tegelijk roept het gebruik van het begrip een hoop verwarring op omdat zowel linkse als rechtse politici en partijen ermee worden aangeduid. Ondanks of juist dankzij deze verwarring is onderzoek naar populisme essentieel wat onderstreept wordt met de woorden van historicus Henk te Velde: 'Wie de democratie wil begrijpen, zal zich met populisme moeten bezighouden.'² Dit geldt zeker voor het hedendaagse Nederland nu de populistische kritiek op de democratie zeer populair is. Denk aan Pim Fortuyn, lijsttrekker van Lijst Pim Fortuyn (LPF) in 2002, en Geert Wilders, partijleider van de Partij voor de Vrijheid sinds 2006.³ Zij zijn bekend en succesvol geworden als voorvechters van 'het volk', tegen de 'corrupte en bedrieglijke elite'.

Traditioneel zochten wetenschappers, met name historici, naar verklaringen voor het succes van het populisme op basis van onderzoeken bij de aanbodzijde van de politiek, hierbij gaat het om wat politici en partijen hebben te bieden, en de vraagzijde, ofwel de wensen van de bevolking.⁴ Sinds de deelname van wetenschappers uit andere disciplines aan dit debat eind jaren negentig, werd echter ook naar andere mogelijke voorwaarden gekeken die bepalen of populisme daadwerkelijk aanslaat. Veel sociologen en politicologen concludeerden dat de media hierin een belangrijke rol spelen.⁵

Onder 'media' vallen tal van verschillende massacommunicatiemiddelen zoals kranten, televisie, radio en het internet. Het is volgens socioloog Ruud Koopmans daarom van belang om de media te zien als een platform voor politieke communicatie waar een groot aantal potentiële actoren om concurreren zoals politici, belangengroepen, sociale bewegingen en opiniemakers.⁶ De media zijn daardoor in staat om het publieke debat te beïnvloeden, met positieve en negatieve gevolgen voor

¹ Cas Mudde en Cristóbal Rovira Kaltwasser, *Populisme*. Elementaire Deeltjes (Amsterdam 2017), 13.

² Henk te Velde, *Van regentenmentaliteit tot populisme. Politieke tradities in Nederland* (4^e druk; Amsterdam 2010), 245.

³ Jasper Muis, *Pim Fortuyn. The Evolution of a Media Phenomenon* (Ridderkerk 2012); Koen Vossen, *The Power of Populism. Geert Wilders and the Party for Freedom in the Netherlands* (Londen en New York 2017).

⁴ Muis, *Pim Fortuyn*, 201.

⁵ G. Mazzoleni e.a. (ed.), *The Media and Neo Populism: A Contemporary Comparative Analysis* (Westport 2003); Antonis Ellinas, *The Media and the Far Right in Western Europe: Playing the Nationalist Card* (New York 2010); Muis, *Pim Fortuyn*; Matthijs Rooduijn, *A populist Zeitgeist? The Impact of populism on parties, media and the public in Western Europe* (Oosterhout 2013); Léonie de Jonge, 'The Populist Radical Right and the Media in the Benelux: Friend or Foe?', *The International Journal of Press/Politics* 24:2 (2019) 189-209.

⁶ Ruud Koopmans, 'Movements and Media: Selection Processes and Evolutionary Dynamics in the Public Sphere', *Theory and Society* 33 (2004) 367-393.

politieke partijen.⁷ Het publieke debat wordt uitgedragen door de media, politiek en gewone burgers.⁸ Wanneer de media dus meer aandacht aan een bepaald onderwerp besteed, zouden de politiek en burgers dit na verloop van tijd ook belangrijk kunnen gaan vinden.⁹

Politicooloog Cas Mudde erkent de complexe relatie tussen de media en populistische partijen en benadrukt het belang van vervolgonderzoeken naar de invloed die de media hebben op de opkomst en successen van populisme.¹⁰ Waar het volgens hem de laatste jaren echter aan ontbreekt zijn studies met kwalitatieve methoden. Onderzoeken naar de invloed die de media in het verleden hadden maken daar een belangrijk deel van uit. In Nederland hebben historici Te Velde en Koen Vossen en politicooloog Ruud Koole meerdere populistische golven of perioden uit het verleden aangewezen.¹¹ Uit deze historische onderzoeken kan geconstateerd worden dat er tot het ontstaan van de LPF drie populistische perioden aan te wijzen waren: aan het einde van de jaren tien, tijdens de jaren dertig en de jaren zestig van de vorige eeuw.¹²

Tijdens deze perioden is voor meerdere populistische partijen aangetoond dat zij zichtbare successen hebben behaald, in de vorm van electorale successen of door een aantoonbare invloed op het publieke debat.¹³ Drie daarvan vallen het meest op door de relatieve, electorale successen bij Tweede Kamer- of Provinciale Statenverkiezingen.¹⁴ Dit waren de Economische Bond van 1918 en 1919, de Nationaal-Socialistische Beweging (NSB) van 1935 tot 1939 en de Boerenpartij van 1963 tot 1967. De Economische Bond was opgericht door Willem Treub, oud-minister van Financiën. Hij richtte in 1917 de liberale partij op waarmee hij vanuit de bevolking steun probeerde te krijgen voor zijn kritiek op het economisch beleid van de heersende partijen.¹⁵ De NSB werd in 1931 opgericht door Anton Mussert.¹⁶ Mussert keerde zich met zijn nationaalsocialistische partij tegen het democratisch bestel en

⁷ Leen d'Haenens en Mariëlle de Lange, 'Framing of asylum seekers in Dutch regional newspapers', *Media, Culture & Society* 23:6 (2001) 847-860, aldaar 849.

⁸ Conny Roggeband en Rens Vliegenthart, 'Divergent Framing: The Public Debate on Migration in the Dutch Parliament and Media, 1995-2004' *West European Politics* 30:3 (2007) 524-548, aldaar 525.

⁹ D'Haenens, 'Framing of asylum seekers', 849.

¹⁰ Cas Mudde, 'The Study of Populist Radical Right Parties: Towards a Fourth Wave', *C-Rex Working Paper Series* 1 (2016) 1-23, aldaar 12.

¹¹ Te Velde, *Van regentenmentaliteit tot populisme*; Koen Vossen, 'Van marginaal naar mainstream? Populisme in de Nederlandse geschiedenis', *Low Countries Historical Review* 127:2 (2012) 28-54; R. Koole, 'Le culte de l'incompétence! Antipolitiek, populisme en de kritiek op het Nederlandse parlementaire stelsel' in: Carla van Baalen e.a. (ed.) *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis* (2009) 47-57.

¹² Te Velde, *Van regentenmentaliteit tot populisme*, 257; Vossen, 'Van marginaal naar mainstream?', 42; Koole, 'Le culte de l'incompétence', 52; Ruud Koole, 'De populismeparadox', *Socialisme & Democratie* 66:9 (2009) 33-39, aldaar 34 en 36

¹³ Vossen, 'Van marginaal naar mainstream?', 38.

¹⁴ Koole, 'Le culte de l'incompétence!', 47-57.

¹⁵ P. de Rooy, 'Een zoekende tijd. De ongemakkelijke democratie, 1913-1949' in: Remieg Aerts e.a. (ed.) *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990* (7e druk; Nijmegen 2010), 187-193.

¹⁶ Friso Wielenga, *Nederland in de twintigste eeuw* (2e druk; Amersfoort 2010), 97-112.

beweerde dat die vervangen moest worden door een autoritair systeem. Tijdens de jaren zestig wist de Boerenpartij van Hendrik Koekoek enkele successen te behalen door te profiteren van de maatschappelijke onrust. De Boerenpartij was een liberaal, conservatieve partij en kwam in eerste instantie op voor de economische vrijheden van boeren.¹⁷

Deze studie onderzoekt hoe het populisme van deze drie partijen terug te vinden was in de media uit het verleden en hoe de media geprobeerd hebben het publieke debat te beïnvloeden. Door drie aparte casussen te onderzoeken kan gezocht worden naar overeenkomsten, patronen en verschillen in de onderzoeksresultaten om ze vervolgens in een breder perspectief te plaatsen. Kranten zijn daarvoor bijzonder geschikt omdat dit een van de weinige historische mediabronnen zijn die bewaard zijn gebleven en over de gehele onderzoeksperiode beschikbaar zijn. Daarnaast leveren kranten via redactionele artikelen en opiniestukken een bijdrage aan de politieke agenda- en opinievorming.¹⁸ De berichten worden geanalyseerd door middel van een inhoudsanalytische techniek met een kwalitatieve methode, een zogeheten kritische discoursanalyse. De hoofdvraag van het onderzoek is: *hoe hebben kranten populistische partijen weergegeven in drie verschillende perioden: de Economische Bond van 1918 tot 1919, de Nationaal-Socialistische Beweging van 1935 tot 1939 en de Boerenpartij van 1963 tot 1967?*

Het onderzoek is opgedeeld in twee delen. Ten eerste wordt per politieke partij in krantenberichten gezocht naar kenmerken van het populisme om te kunnen bepalen of het populisme inderdaad onderdeel is geweest van het publieke debat. Deelvraag 1 luidt daarom: *welke kenmerken van het populisme kwamen naar voren in het politieke discours van de politieke partij in Nederlandse kranten?* Ten tweede wordt de wijze waarop de populistische partijen in de krantenberichten worden gepresenteerd aan het lezerspubliek geanalyseerd. Deelvraag 2 luidt: *hoe hebben kranten de populistische partijen geportretteerd?*

Dit onderzoek is chronologisch opgedeeld in drie hoofdstukken waarin elke casus één hoofdstuk betreft. Vervolgens worden in de conclusie de resultaten met elkaar vergeleken zodat antwoord kan worden gegeven op de hoofdvraag. Voordat hoofdstuk 1 begint, zal eerst een definitie van populisme gegeven worden. Aan de hand hiervan kan doelbewuster gezocht worden naar de kenmerken van populisme in het politieke discours van kranten. Vervolgens zal het wetenschappelijk debat over de mogelijke invloed die de media hebben op het populisme besproken worden. De inleiding eindigt met uitleg over de gehanteerde methode en verantwoording van de bronnen.

¹⁷ Koen Vossen, 'De andere jaren zestig. De opkomst van de Boerenpartij (1963-1967)', *Jaarboek DNPP* (2004) 245-266.

¹⁸ Roggeband, 'Divergent Framing', 527.

Status Quaestionis

Wie zich met populisme bezighoudt, zal constateren dat veel academici een studie gewijd hebben aan de definiëring van het begrip. Uit al deze benaderingen vatte Mudde de essentie samen door het populisme te beschouwen als een 'dunne' ideologie, één waarvan de essentiële concepten minder allesomvattend zijn en daarom alleen in combinatie met andere ideologieën kan bestaan.¹⁹ Hij bouwt hiermee voort op de studie van Michael Freeden.²⁰ Freeden legt het verschil uit tussen 'volle ideologieën', zoals liberalisme en socialisme, en 'dunne ideologieën' die vaak onlosmakelijk verbonden lijken te zijn met andere ideologieën. Door deze eigenschap kan het populisme aan zowel de rechter- als de linkerkant van het politieke spectrum voorkomen.

Deze begripsomschrijving is tegenwoordig een breed gedragen interpretatie, maar lang niet dominant. Critici veronderstellen dat populisme in feite slechts een politieke strijdterm is om politieke tegenstanders af te zweren, of een te onduidelijk begrip is dat toegepast kan worden op elke politicus.²¹ Om populisme toch van een duidelijke definitie te voorzien die de essentie vat en onderscheid kan maken tussen populistische en niet-populistische partijen, kent Mudde het populisme drie basisbegrippen toe. Dit zijn 'de elite', 'het volk' en 'de algemene wil'.²² Vossen deze basisbegrippen van Mudde door te benadrukken dat dit drie onveranderlijke en essentiële kernconcepten zijn die het populisme vormen.²³ Deze drie kernconcepten moeten in het discours aanwezig zijn om van, een vorm van, populisme te kunnen spreken.

Vossen legt uit hoe elk van de drie kernconcepten gelieerd zijn aan het begrip populisme.²⁴ Ten eerste 'de elite' die aan de hand van verschillende criteria gedefinieerd wordt. De belangrijkste is macht. Het gaat hierbij om politieke en economische macht, maar ook om macht in de media en in de kunst- en cultuursector. De elite laat na waarvoor zij is uitgekozen, namelijk het vertegenwoordigen en uitvoeren van de wil van het volk. Het tweede begrip is 'het volk' dat in het populisme als een eenheid wordt voorgesteld met een eigen stem, karakter en vermogen tot handelen. Het is een geconstrueerde gemeenschap en valt niet per definitie samen met de gehele bevolking. Ten derde de 'algemene wil', of de volkswil. De volkswil is soeverein en moet stelregel zijn in de politiek. Zo zijn populistten bijvoorbeeld meestal voorstander van het invoeren van direct-democratische mechanismen zoals referenda en volksraadplegingen.

¹⁹ Mudde, *Populisme*, 18.

²⁰ Michael Freeden, 'Is Nationalism a Distinct Ideology?', *Political Studies* 46:4 (1998) 748-765.

²¹ Mudde, *Populisme*, 13.

²² Ibidem, 21-33.

²³ Vossen, 'Van marginaal naar mainstream?', 31-33.

²⁴ Ibidem, 31-32.

Concluderend kan populisme opgevat worden als een dunne ideologie die altijd sterk gelieerd is aan een volle ideologie, of het nu gaat om het liberalisme, nationaalsocialisme of conservatisme. Populisten zijn te herkennen aan het terugkerende element van de verheerlijking van het volk waarbij de volkswil leidend moet zijn voor goede politieke besluitvorming. De heersende elite en het politieke stelsel waarin populistten actief zijn, worden door hen bekritiseerd en ten diepste gewantrouwd. Populisten creëren een denkbeeldige tweedeling in de samenleving tussen het volk en de elite door te spreken in de termen 'wij' en 'zij'. Door te stellen deel uit te maken van het volk zetten zij zich af tegen de ander, de machthebbende elite.

Naast de drie genoemde essentiële kenmerken bestaat het populisme uit nog aantal ingrediënten die vrijwel altijd terugkomen.²⁵ Onder populismetheoretici bestaat discussie over welke kenmerken toebehoren tot het populisme, maar voor dit onderzoek zijn vier kenmerken geselecteerd die het best te herkennen zijn en worden vaak in combinatie met de kernconcepten gebruikt. Ze zijn theoretisch minder bepalend, omdat ze niet exclusief populistisch zijn. Echter, in de praktijk blijken ze van bijna even grote waarde te zijn voor het herkennen van een populistisch discours en het bepalen of een politicus of partij als populistisch kan worden betiteld.

Het eerste aanvullende kenmerk van populisme is dat de aanhangers vaak samenzweringstheorieën inzetten.²⁶ Populisten maken een tegenstelling tussen twee homogene groepen, het volk en de elite. De elite bestaat vaak uit verschillende groepen, zoals politici, partijen, bestuurders en de media, maar om ze toch als een homogene groep voor te stellen gebruikt de populist vaak de complottheorie. Het tweede aanvullende kenmerk is de voorkeur voor een volkse stijl die moet aantonen dat de populistische partij in naam van het volk spreekt en deze ook bewondert.²⁷ De partijleider richt zich meestal tot het 'superieure, ware volk' met korte en krachtige termen, persoonlijke ervaringen, anekdotes en concrete oplossingen voor grote maatschappelijke problemen. De stijl kan ook terugkomen in de keuze voor het dragen van 'gewone' kleding, spreken met een sterk accent of zich niet houden aan de gepaste politieke gedragsregels.

Het derde aanvullende kenmerk is de cultus van een charismatisch leiderschap.²⁸ De populist dient zichzelf aan, of wordt door zijn aanhang aangedragen, als leider van het volk en onafhankelijk van de politieke elite. In de praktijk kan dit leiden tot de verheerlijking van de leider binnen de politieke partij, waardoor deze gezien kan worden als een *Führerpartei* (leiderspartij).²⁹ Daarnaast geven

²⁵ Koen Vossen, 'Hoe populistisch zijn Geert Wilders en Rita Verdonk? Verschillen en overeenkomsten in optreden en discours van twee politici', *Res Publica* 51:4 (2009) 437-465, aldaar 439-440.

²⁶ Vossen, 'Hoe populistisch zijn', 440.

²⁷ Ibidem, 441.

²⁸ Ibidem, 442; Vossen, 'De andere jaren zestig', 247-248.

²⁹ Mudde, 'The Study of Populist Radical Right Parties', 13.

populisten in sommige gevallen de voorkeur aan een charismatische leider om de hoogste staatsfunctie te bekleden.³⁰ Als maar één persoon het voor het zeggen heeft kan de bureaucratische politiek, die door de populist als traag en omslachtig bevonden wordt, omzeild worden. Ten slotte is het vierde aanvullende kenmerk de verwaarlozing van de eigen partijorganisatie.³¹ De leider blijkt in veel van de gevallen over een eigen agenda te beschikken, fractiemedewerkers zijn onbekwaam of de financiële administratie is niet in orde. De kenmerken van een ideaaltypisch populistisch discours worden in tabel 1 weergegeven.

Essentieel kenmerk
1. Afkeer van de elite
2. Verheerlijking van het volk
3. Geloof in de volkswil
Aanvullend kenmerk
4. Samenzweringstheorieën
5. Een volkse stijl
6. Charismatisch leiderschap
7. Verwaarlozing van partijorganisatie

De media als verklarende factor

De media worden door wetenschappers sinds het begin van de 21ste eeuw aangedragen als een van de factoren voor de opkomst en successen van het populisme. Italiaans socioloog Gianpietro Mazzoleni toonde in 2003 aan dat de media voorkeur geven aan nieuwsitems met een hoge nieuwswaarde, populistische partijen vervullen deze behoefte al snel met hun taalgebruik en politieke incorrectheid.³² Hierdoor neemt hun populariteit onder de kiezers vaak onbedoeld toe en legitimeren ze de aandacht die in het publieke debat besteed wordt aan het populisme. Daar zijn de politieke elites logischerwijs niet van gediend. Onder druk van de elite en uit angst hun steun te verliezen, zetten de media soms 'discursieve tools' in om populistische partijen te neutraliseren. Met discursieve tools bedoelt Mazzoleni dat de media populistische partijen op een bepaalde manier kunnen representeren door ze bijvoorbeeld negatief af te schilderen of te negeren.

De Griekse politiek- en sociaalwetenschapper Antonis Ellinas bracht met zijn onderzoek uit 2010 in kaart hoe de media in verschillende West-Europese landen gebruik hebben gemaakt van discursieve tools.³³ In sommige landen gaven de media bovenmaats veel aandacht aan de populistische partijen, waarbij ze kansen creëerden voor het vestigen van een plaats binnen het politieke systeem. In andere gevallen negeerden de media populistische partijen. Dit maakte de toegang tot het politieke

³⁰ Vossen, 'Hoe populistisch zijn', 442.

³¹ Vossen, 'De andere jaren zestig', 248.

³² Mazzoleni, *The Media and Neo Populism*.

³³ Ellinas, *The Media and the Far Right*.

systeem onmogelijk voor populisten. In Nederland hebben de meeste media bewust een accommoderende houding aangenomen tegenover populistische partijen met extremere boodschappen die niet altijd passen in de gewenste politieke norm. Léonie de Jonge, expert in Europese politiek en maatschappij, concludeerde dat Nederlandse kranten en opiniebladen de vrijheid van pers en meningsuiting belangrijker achten dan ongewenste uitingen.³⁴

Socioloog Jasper Muis onderzocht in 2012 de mogelijke invloed die de media hadden op het politieke succes van Fortuyn.³⁵ De impact van het publieke debat blijkt voor nieuwe (populistische) partijen groter te zijn dan voor gevestigde partijen. Ze beschikken vaak niet over de organisatorische en financiële middelen waar de grote partijen over beschikken en zijn daarom afhankelijker van mediaberichtgeving om hun standpunten uit te kunnen dragen aan het publiek.³⁶ Muis concludeerde dat, hoe prominenter de media Fortuyns uitspraken weergaven en hoe vaker zij hem in het debat steunden, des te harder zijn populariteit groeide onder de kiezers.³⁷

Volgens politiek socioloog Matthijs Rooduijn is de relatie tussen de media en populistische partijen tegenovergesteld.³⁸ Rooduijn bestudeerde de relatie tussen populisme en het publieke debat in kranten en opiniebladen tijdens verkiezingsjaren. Daaruit bleek dat populistische boodschappen in de massamedia erg succesvol zijn in het beïnvloeden van het publieke debat. Hoe succesvoller populistische partijen waren, des te meer populisme voorkwam in het publieke debat en hoe groter de interesse van de (marktgerichte) media werd om ruimte te bieden aan het populistisch gedachtegoed.³⁹

Uit het wetenschappelijk debat kan worden opgemaakt dat de media grote invloed kunnen uitoefenen op de successen van populistische partijen door het publieke debat te beïnvloeden. Deze successen hangen nauw samen met de portrettering van populistische partijen door de media, omdat zij afhankelijker zijn van de media dan gevestigde partijen. Voor dit onderzoek wordt gekeken naar hoe populistische boodschappen in de media het publieke debat hebben beïnvloed, naar de houding van de media tegenover de populistische partijen en naar de mogelijke kansen die de media hebben gecreëerd of ontnomen door het gebruik van discursieve tools. Wat tot slot in achtung moet worden genomen is dat deze studies niet aangeven in welke mate het publieke debat geleid heeft tot electorale successen. Wetenschappers weten nog steeds niet waarom mensen uiteindelijk op de populistische

³⁴ De Jonge, 'The Populist Radical Right'.

³⁵ Muis, *Pim Fortuyn*.

³⁶ *Ibidem*, 60-70.

³⁷ *Ibidem*, 201.

³⁸ Rooduijn, *A populist Zeitgeist?*

³⁹ *Ibidem*, 116-117 en 122.

partijen stemmen.⁴⁰ Daarnaast moeten andere factoren niet vergeten worden. Voorbeelden hiervan zijn het charismatisch leiderschap en de organisatie van de partijen, of de socialisatie van hun leden en kiezers.

Methoden

De eerste deelvraag onderzoekt in welke mate er populistische verwijzingen voorkomen in het politieke discours van kranten omtrent de drie populistische partijen. Dit onderdeel bouwt voort op de methode gebruikt in een onderzoek van Vossen uit 2009. Hij onderzocht hoe populistisch Geert Wilders en Rita Verdonk (lijsttrekker van Trots Op Nederland) waren.⁴¹ Vossen analyseerde een verscheidenheid aan teksten zoals interviews, toespraken, opiniestukken en biografische artikelen en liet zien op welke manier te werk moet worden gegaan. Hij stelde op basis van verschillende populismetheoretici vast uit welke kenmerken populisme bestaat. Vervolgens zocht Vossen in zijn selectie van teksten naar kenmerken van het populisme en concludeerde dat bij zowel Wilders als Verdonk al deze kenmerken terugkwamen in hun discours.

Met de tweede deelvraag van het onderzoek wordt gekeken naar hoe de media geprobeerd hebben het publieke debat te beïnvloeden door de wijze waarop zij de populistische partijen afschilderden en aan bod lieten komen. Maatschappij- en gedragswetenschappers Conny Roggeband en Rens Vliegthart hebben in hun onderzoek naar het publieke debat over migratie uit 2007 laten zien dat de media onder andere gebruik maken van discursieve tools, of wel framing, om het debat te beïnvloeden.⁴² Bij het uitvoeren van de analyse wordt gekeken naar drie verschillende categorieën van framing die door kranten kunnen worden toegepast.

De eerste categorie betreft de ruimte die een krant geeft aan de populistische partij om de politieke boodschap te verkondigen. Het is daarbij van belang om te weten wie aan het woord is in een krantenbericht. De tussenkomst van een journalist kan namelijk van invloed zijn op de wijze waarop de boodschap wordt overgebracht op de lezers, omdat zijn motief of intentie kan verschillen met die van de politicus. De wijze van berichtgeving wordt beïnvloed door een groot aantal factoren zoals de politieke voorkeuren, ethische normen en commerciële belangen van zowel nieuwsorganisaties, redacteurs als journalisten.⁴³

⁴⁰ Mudde, 'The Study of Populist Radical Right Parties', 13.

⁴¹ Vossen, 'Hoe populistisch zijn'.

⁴² Roggeband, 'Divergent Framing', 529-530.

⁴³ Ellinas, *The Media and the Far Right*.

De tweede categorie is de vormgeving, oftewel het soort bericht, de lengte en de plaats van het bericht en de toevoeging van een afbeelding. Dit geeft namelijk inzicht in de nieuwswaarde die de kranten aan de populistische partijen gaven. Volgens pershistoricus Marcel Broersma was vóór de Eerste Wereldoorlog de nieuwswaarde van een bericht niet van belang voor de plaats in de krant.⁴⁴ Pas na de Tweede Wereldoorlog werd door steeds meer kranten gebruikgemaakt van koppen, witregels en aparte kolommen en kreeg het belangrijkste nieuws een prominente plek. Tijdens het Interbellum werden artikelen wel steeds vaker geïllustreerd met bijvoorbeeld foto's. Hierdoor werd zowel de informatiewaarde als de aantrekkelijkheid van een bericht verhoogd.⁴⁵

De derde categorie is de manier waarop de populistische partijen werden geportretteerd. Media hebben weinig tot geen effect op factoren aan de vraagzijde van de politiek die de keuze van kiezers beïnvloeden. Voorbeelden hiervan zijn de persoonlijke levensovertuiging en sociale klasse. Waar de media wel invloed op hebben zijn factoren aan de aanbodzijde door het aanbod van politieke partijen op een bepaalde manier te representeren. De belangrijkste zijn de standpunten van de partij en hoe de partijleider wordt neergezet, als competent of irrationeel.⁴⁶ Met de analyse van de derde categorie wordt gekeken hoe de standpunten en de leider van de partij werden afgeschilderd.

Per categorie worden een aantal vragen opgesteld die als leidraad dienen voor de analyse van de krantenberichten. De vragen zijn schematisch weergegeven in tabel 2. Voor elke categorie wordt gelet op de verschillen en overeenkomsten tussen de kranten per jaar, zoals bijvoorbeeld voor de Economische Bond het jaar 1918 en 1919. Daarvoor is de invloed van de historische context van groot belang. De verschillen tussen de geselecteerde dagbladen vormen voor de analyse eveneens een belangrijk onderdeel.

Tabel 2 De vragen per categorie van framing

Categorie 1	De ruimte
-	Welke ruimte gaven de kranten aan de populistische partij?
-	Wie was aan het woord?
-	Wat was de intentie van de spreker?
Categorie 2	De vormgeving
-	Om wat voor soort bericht ging het?
-	Stond het bericht op de voorpagina van de krant?
-	Was aan het artikel een afbeelding toegevoegd?
Categorie 3	De portrettering
-	Hoe werden de standpunten van de partij weergegeven?
-	Werd de partijleider afgeschilderd als competent of irrationeel?

⁴⁴ Marcel Broersma, 'Vormgeving tussen woord en beeld. De visuele infrastructuur van Nederlandse dagbladen 1900-2000', *Tijdschrift voor Mediageschiedenis* 7:1 (2004) 5-32, aldaar 9.

⁴⁵ Broersma, 'Vormgeving tussen woord en beeld.', 11 en 20.

⁴⁶ Mudde, 'The Study of Populist Radical Right Parties', 12-13.

Bronnen

Voor het onderzoek is deels bewust en deels afhankelijk van de beschikbaarheid gekozen voor een vijftal kranten. Met het maken van een selectie is rekening gehouden met de 'journalistieke identiteit', of aard, van de krant. De aard van de krant heeft namelijk invloed op de wijze waarop onderwerpen behandeld worden. De selectie bestaat uit twee landelijke kranten, *De Telegraaf* en het *Algemeen Handelsblad*, en drie regionale kranten, de *Nieuwe Rotterdamsche Courant (NRC)*, de *Haagsche Courant* en de *Volkskrant*. Van *De Telegraaf* en het *Algemeen Handelsblad* zijn kranten beschikbaar voor alle drie de perioden. Een derde krant waarvan edities uit elke periode beschikbaar zijn is echter niet te vinden, daarom is voor elke periode een aparte krant gekozen, de *NRC* voor de periode na de Eerste Wereldoorlog, de *Haagsche Courant* voor de jaren dertig en de *Volkskrant* voor de jaren zestig.⁴⁷ Wat volgt is een korte beschrijving van de identiteit van deze kranten in de twintigste eeuw.

De Telegraaf was een krant met een emotioneel-betrokken stijl waarbij ingespeeld werd op het gevoel van de lezer en waarbij werd uitgegaan van de behoeften van haar publiek.⁴⁸ Het *Algemeen Handelsblad* was van oorsprong een Amsterdamse krant, maar had meer oog voor landelijk nieuws. Het stond bekend als een liberaal, economisch gerichte krant die het nieuws zo goed en onafhankelijk mogelijk probeerde te verslaan.⁴⁹ De *NRC* was sinds de jaren tien een Rotterdamse krant van liberale signatuur en nam een kritische houding aan tegenover gebeurtenissen in de samenleving.⁵⁰ De *Haagsche Courant* was een regionaal dagblad zonder politieke voorkeur, die zo min mogelijk een factor in de publieke meningsvorming wilde zijn.⁵¹ Ten slotte was de *Volkskrant* van oorsprong een rooms-katholieke krant die zich in de jaren zestig kenmerkte als een kwaliteitskrant en streefde naar een brede berichtgeving met diepgang.⁵²

De bronnen kunnen gevonden worden in het digitale krantenarchief Delpher.⁵³ Als het om een digitaal krantenonderzoek gaat worden volgens Broersma de beste resultaten behaald door een concreet onderwerp te onderzoeken op basis van duidelijke trefwoorden zoals namen van personen, plaatsen, gebeurtenissen en beleid.⁵⁴ Dit levert vaak meer op dan het zoeken naar abstracte thema's.

⁴⁷ De oplage van de kranten in verschillende perioden zijn schematisch weergegeven in tabel 9 op bladzijde 51 in de bijlagen.

⁴⁸ Marcel Broersma, 'Botsende stijlen. De Eerste Wereldoorlog en de Nederlandse journalistieke cultuur', *Tijdschrift voor mediageschiedenis* 2:2 (1999) 41-69, aldaar 44-46.

⁴⁹ Van de Plasse, *Kroniek van de Nederlandse dagbladpers*, 31.

⁵⁰ Pien van der Hoeven, *Het succes van een kwaliteitskrant. De ontstaansgeschiedenis van NRC Handelsblad* (Amsterdam 2012).

⁵¹ Jan Blokker, 'Requiem voor een familie', *de Volkskrant* (30 januari 1998).

⁵² Frank van Vree, *De metamorfose van een dagblad. Een journalistieke geschiedenis van de Volkskrant* (Amsterdam 1996).

⁵³ Zie voor de online database van Delpher: <<https://www.delpher.nl/nl/kranten>>.

⁵⁴ Marcel Broersma, 'Nooit meer bladeren? Digitale krantenarchieven als bron', *Tijdschrift voor mediageschiedenis* 14:2 (2002) 45.

Om deze reden is gekozen voor een klein aantal zoektermen die direct betrekking hebben op de politieke partij. Dit zijn de namen van de partijen en de leiders, maar ook de afkortingen die toen in de kranten gebruikt werden. Alle berichten die aan de hand van deze zoektermen naar boven komen, worden meegenomen in de analyse. Deze worden in tabel 3 schematisch weergegeven.

Tabel 3	Zoektermen per populistische partij
<i>Economische Bond</i>	<ul style="list-style-type: none"> - Economische(n) Bond - EB of E.B. - Eco(n). Bond - (Willem) Treub
<i>Nationaal-Socialistische Beweging</i>	<ul style="list-style-type: none"> - Nationaal-Socialistische Beweging - NSB of N.S.B. - Nationaal-socialisten of nationaalsocialisten - (Anton) Mussert - (Kees) Van Geelkerken
<i>Boerenpartij</i>	<ul style="list-style-type: none"> - Boerenpartij of Boeren Partij - BP of B.P. - Vrije Boeren - (Hendrik) Koekoek

Op basis van de selectiemethode van Rooduijn is gekozen voor een selectie van kranten die gepubliceerd zijn in de perioden rondom de Tweede Kamer- en Provinciale Statenverkiezingen.⁵⁵ Het gaat om kranten die vier weken voor tot en met twee weken na de verkiezingen zijn uitgegeven.⁵⁶ Het totaal aantal kranten die in deze periode uitgegeven en beschikbaar zijn in het archief van Delpher bedraagt 1.279.⁵⁷ Deze kranten zijn geselecteerd omdat volgens Rooduijn verwacht wordt dat in de verkiezingstijd meer gepubliceerd wordt over de politiek en dat partijen dan meer van zich laten horen door middel van campagnes.

⁵⁵ Rooduijn, *A populist Zeitgeist?*, 111.

⁵⁶ De verkiezingsdata zijn schematisch weergegeven in tabel 4 op bladzijde 50 in de bijlagen.

⁵⁷ De verdeling van het aantal edities per krant zijn schematisch weergegeven in tabel 8 op bladzijde 51 in de bijlagen.

Hoofdstuk 1. De Economische Bond

De eerste golf van populisme ontstond aan het einde van de Eerste Wereldoorlog tijdens de voltooiing van de Nederlandse democratie door de Grondwetwijziging van 1917. Hierbij werd het algemeen mannenkiesrecht ingevoerd.⁵⁸ Historicus Friso Wielenga ziet aan het einde van de Eerste Wereldoorlog een toename van tegenstellingen in Nederland.⁵⁹ Door de oorlog was een zekere paniek ontstaan die uitgroeide tot een gevoel van wantrouwen en zelfs leidde tot scheidingen binnen de samenleving van sociale groepen, wat het proces van verzuiling versterkte.⁶⁰ Het bleek een tijd waarin het populisme zeer goed kon gedijen.

Willem Treub, oud-minister van Financiën, richtte in 1917 de liberale partij de Economische Bond op.⁶¹ Op een verkiezingsaffiche werd meteen duidelijk waarom hij de partij had opgericht: "Ook Nederland zal ondergaan, als de partijwist blijft bestaan. Slechts één partij predikt de verzoening van alle klassen en groepen van ons volk."⁶² Daarnaast zou de staat zich zo veel mogelijk moeten onthouden van ingrijpen in het economische leven als daardoor het particuliere bedrijfsleven zou worden gehinderd.

Van de tien nieuwe partijen die in 1918 voor het eerst plaatsnamen in de Tweede Kamer was de Economische Bond de grootste met drie zetels.⁶³ Toch vielen de resultaten tegen in de ogen van Treub. Drie zetels waren te weinig om verschil te kunnen maken in het parlement. De Economische Bond kon de groeiende populariteit onder de kiezers niet vasthouden, want in 1919 behaalde de Economische Bond nog maar 1,5 procent van het totaal aantal stemmen bij de Provinciale Statenverkiezingen. De steun voor de partij ging zelfs zo hard achteruit dat Treub in 1921 de noodzaak zag om te fuseren met andere liberale partijen, wat het einde betekende van de Economische Bond.⁶⁴

Wat volgt is een tweeledige analyse van de krantenartikelen met betrekking op de Economische Bond. Alles wat is beschreven over Treub en zijn partij is afkomstig uit krantenberichten van de kranten *De Telegraaf*, het *Algemeen Handelsblad* en de *NRC*.

⁵⁸ De Rooy, 'Een zoekende tijd', 187-193.

⁵⁹ Wielenga, *Nederland in de twintigste eeuw*, 79.

⁶⁰ Ibidem, 154.

⁶¹ Koen Vossen, *Vrij vissen in het Vondelpark. Kleine politieke partijen in Nederland 1918-1940* (Amsterdam 2003) 45-46.

⁶² D.J. Elzinga en G. Voerman, *Om de stembus. Verkiezingsaffiches 1918-1989* (Den Haag 1992) 24.

⁶³ De verkiezingsuitslagen in 1918 en 1919 zijn schematisch weergegeven in tabel 5 op bladzijde 50 in de bijlagen.

⁶⁴ Vossen, *Vrij vissen*, 49.

Het populistisch discours van de Economische Bond in kranten uit 1918 en 1919

Geen kenmerk van het populisme komt zo sterk naar voren in het politieke discours van de Economische Bond als kritiek op de elite. Uit het verslag over de eerste redevoering van Treub in Maastricht op 15 juni 1918 wordt duidelijk dat die elite volgens hem bestond uit de bestaande politieke partijen.⁶⁵ Het is opvallend dat Treub in 1917 zelf nog deel uitmaakte van deze elite. Dit werd ook opgemerkt door de *NRC*.⁶⁶ In zijn kritiek maakte hij geen onderscheidt tussen de politieke stromingen. Treub bekritiseerde zowel de confessionele, sociaaldemocratische als de liberale partijen op het feit dat zij het herstel van de Nederlandse economie niet bovenaan hun partijprogramma's hadden staan.⁶⁷ Op een opmerking vanuit het publiek over de gelijkenissen tussen de Economische Bond en de andere partijprogramma's reageerde hij: "Inderdaad, het stond ook op de programma's der andere partijen voor en tijdens den oorlog. Maar in de Kamer laaide nimmer de hartstocht op als het ging om de levensmiddelenvoorziening (...)." ⁶⁸

De oorlogsomstandigheden hadden Treub doen beseffen dat de bestaande 'partijpolitiek' nadelen toebracht aan de welvaart van het Nederlandse volk. De partijen maakten zich druk om de ouderdomsrente en de openbare schoolkwesties. Belangrijke politieke kwesties waren het zeker, in de ogen van Treub, maar deze wogen niet op tegen het herstel van de Nederlandse economie.⁶⁹ De Economische Bond zag het belang van de economie daarentegen wel in en wilde de regering dwingen de welvaart op een hoger peil te brengen. Treub legde uit dat de partij om deze reden de 'economische' bond heette.⁷⁰ De kritiek op de heersende politieke partijen en de nadruk op het welvaartsherstel van het Nederlandse volk vormden de fundamenten van het discours van de Economische Bond.

De Economische Bond keerde zich af van de elite die een gevaar vormden voor de economie, maar van een samenzweringstheorie was geen sprake. De populistische partij waarschuwde het Nederlandse volk voor de gevaren uit zowel de rechter- als linkerzijde van het politieke spectrum. De formatie van een rechtse regering zou gevaarlijk zijn voor de economie omdat liberalen volgens Treub een protectionistisch beleid nastreefden.⁷¹ De Economische Bond wilde liever een politiek met meer

⁶⁵ 'Nederland tijdens en na den oorlog', *De Telegraaf* (16 juni 1918); 'Rede van mr. Treub te Maastricht', *Algemeen Handelsblad* (16 juni 1918); 'Rede van minister Treub.', *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (16 juni 1918).

⁶⁶ 'De heer Treub en de N.R.Ct.', *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (1 juli 1918).

⁶⁷ 'Nederland tijdens en na den oorlog', *De Telegraaf* (16 juni 1918); 'Rede van mr. Treub te Maastricht', *Algemeen Handelsblad* (16 juni 1918).

⁶⁸ 'Rede van mr. Treub te Maastricht', *Algemeen Handelsblad* (16 juni 1918).

⁶⁹ 'De stembusactie van den Economischen Bond.', *De Telegraaf* (17 juni 1918).

⁷⁰ 'Nederland tijdens en na den oorlog', *De Telegraaf* (16 juni 1918).

⁷¹ 'Minister Treub over den schoolstrijd.', *De Telegraaf* (19 juni 1918); 'Minister Treub over het belastingvraagstuk.', *De Telegraaf* (24 juni 1918).

economische vrijheden zien, anders zou het uit kunnen lopen op een economische oorlog met andere Europese landen. Een linkse regering geleid door de SDAP van P.J. Troelstra was volgens Treub uit op het geleidelijk systematiseren van gemeenschaps- en staatsbedrijven. Ook dit zou een gevaar zijn voor de bedrijfsvrijheid en algemene welvaart.⁷²

De Economische Bond beschouwde de scheidingen die de liberalen, sociaaldemocraten en confessionelen creëerden tussen het Nederlandse volk als een tweede gevaar.⁷³ De sociaaldemocraten en vrijzinnig democraten (liberalen) hamerden te veel op de klassenstrijd die uitging van het verschil in verdiensten, waardering en loon, en kansen tussen werknemers en werkgevers. “De klassenstrijd vergiftigt de politiek. Op dit gebied zijn de soc.-dem. en de vrijz.-democraten het minst te vertrouwen.”, aldus Treub.⁷⁴ Ten slotte voorspelde Treub dat de oorlogvoerende landen Nederland niet zouden helpen met de wederopbouw van de handel en economie na het sluiten van de vrede. Hij waarschuwde zelfs voor een economische strijd die in heel Europa zou losbarsten.⁷⁵ Om Nederland uit deze economische crisis te helpen, streefde de Economische Bond “(...) naar de hoogst mogelijke eenheid van ons volk.”⁷⁶ De politiek moest een representatie zijn van de volkswil, uitgevoerd door experts en zakenmannen.

De Economische Bond richtte zich vaak tot ‘het volk’ dat beschermd moest worden tegen de bestaande politieke partijen: “De E. B. is in den strijd gekomen, omdat in de eerste jaren na den oorlog alle krachten moeten gericht worden om het volk zijn materieel bestaan te doen behouden.”⁷⁷ Echter, het is niet direct duidelijk met wie het volk bedoeld werd. Hoogstwaarschijnlijk rekende de Economische Bond iedereen tot het volk, behalve de gevestigde partijen die scheidingen tussen de bevolkingsgroepen veroorzaakten. Deze zogenaamde scheidingen waren slechts ‘mooie leuzen’ van de andere partijen die daarmee de volksgeest negatief beïnvloedden.⁷⁸ Treub refereerde namelijk in zijn redevoeringen aan de middenstand, maar ook aan de arbeiders, boeren en ambtenaren die allemaal dezelfde belangen deelden.⁷⁹

⁷² ‘De stembusactie van den E.B.’, *De Telegraaf* (20 juni 1918); ‘Minister Treub over het belastingvraagstuk.’, *De Telegraaf* (24 juni 1918).

⁷³ ‘De Economische Bond en het vrouwenkiesrecht’, *De Telegraaf* (21 juni 1918); ‘MR. Treub te Amersfoort.’, *De Telegraaf* (22 juni 1918).

⁷⁴ ‘MR. Treub over klassenstrijd’, *De Telegraaf* (25 juni 1918).

⁷⁵ ‘Nederland tijdens en na den oorlog’, *De Telegraaf* (16 juni 1918); ‘De stembusactie van den Economischen Bond.’, *De Telegraaf* (17 juni 1918).

⁷⁶ ‘Minister Treub over den schoolstrijd.’, *De Telegraaf* (19 juni 1918).

⁷⁷ ‘Minister Treub over den schoolstrijd.’, *De Telegraaf* (19 juni 1918).

⁷⁸ ‘MR. Treub te Amersfoort.’, *De Telegraaf* (22 juni 1918).

⁷⁹ ‘Nederland tijdens en na den oorlog’, *De Telegraaf* (16 juni 1918); ‘De stembusactie van den Economischen Bond.’, *De Telegraaf* (17 juni 1918); ‘Overbodig misverstand’, *De Telegraaf* (18 juni 1918).

De nadruk die Treub legde op de verschillen tussen de Economische Bond en de bestaande partijen was niet het enige wat hem onderscheidde van andere politici. Uit de geraadpleegde bronnen komt nog een ander populistisch kenmerk nadrukkelijk naar voren: de politieke stijl van Treub. ‘Volks’ is het niet direct te noemen, omdat hij bijvoorbeeld werd aangesproken als ‘zijne excellentie’ vanwege zijn tijd als minister van Financiën.⁸⁰ Aan de andere kant zijn er genoeg voorbeelden te vinden van ongepast politiek gedrag die eerder te verwachten zijn in een café dan in de politiek. Treub liet zich van zijn meest felle kant zien door politici van andere partijen af te kraken en te beschuldigen van het uitspreken van “allervuilste en allerduinste” leugens over de Economische Bond.⁸¹

In 1919 bestreed hij de heer Van den Tempel, een kamerlid van de SDAP, door zijn ‘bolsjewistische’ argumenten “(...) foutief, onbehoorlijk en opruiend (...)” te noemen.⁸² De andere politici waren volgens Treub meer bezig met het bekritisieren van de Economische Bond, dan dat ze vertelden wat hun eigen standpunten waren.⁸³ Zelfs kranten als de *NRC* en het aanwezige publiek bij zijn redevoeringen waren niet veilig voor beschuldigingen, verwensingen of kritiek.⁸⁴ Zo werd de *NRC* beschuldigd van selectieve en bewuste kritiek over de Economische Bond die “(...) geen reden hebben aan den verkiezingsstrijd deel te nemen (...)”⁸⁵ Over het publiek in Rotterdam zei hij: “Denken die schreeuwers nu, mij van mijn stuk te brengen? (...) Het enige wat ze bereiken, is dat ik den indruk krijg dat hier zit ’n troep ongeorganiseerde arbeiders in een georganiseerde vergadering (...)”⁸⁶

Aan het einde van openbare vergaderingen en redevoeringen gaf de Economische Bond het publiek de mogelijkheid om vragen te stellen. In sommige gevallen leidde dit tot vurige gesprekken waarbij verwerpingen werden gemaakt door zowel Treub als het publiek.⁸⁷ Afgezien van deze, in de woorden van Treub, “troep herriemakers”, werden ook inhoudelijke vragen gesteld, zoals de vraag waarom Treub zelf een partij had opgericht als hij juist politieke partijen bekritiseerde en wantrouwde.⁸⁸ Zijn antwoord was: “Niet tegen de politiek als zodanig heeft de E. B. bezwaar (...)”, maar wel tegen de bestaande partijen.⁸⁹ De Economische Bond zag liever een nationaal parlement die

⁸⁰ ‘Minister Treub over het belastingvraagstuk.’, *De Telegraaf* (24 juni 1918).

⁸¹ ‘Minister Treub en de ontvanger van Bocholz.’, *Algemeen Handelsblad* (21 juni 1918).

⁸² ‘Mr. Treub over de financiële wetsontwerpen.’, *De Telegraaf* (26 maart 1919); ‘Staten-Generaal. Tweede Kamer.’, *Algemeen Handelsblad* (26 maart 1919).

⁸³ ‘Minister Treub over het belastingvraagstuk.’, *De Telegraaf* (24 juni 1918); ‘De stembus-actie. Minister Treub te Schiedam.’, *De Telegraaf* (3 juli 1918).

⁸⁴ ‘De heer Treub en de N.R.Ct.’, *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (1 juli 1918).

⁸⁵ ‘De stembus-actie. Minister Treub te Rotterdam.’, *De Telegraaf* (29 juni 1918).

⁸⁶ ‘De stembus-actie. Minister Treub te Rotterdam.’, *De Telegraaf* (29 juni 1918).

⁸⁷ ‘Minister Treub over den schoolstrijd.’, *De Telegraaf* (19 juni 1918); ‘De stembus-actie. Minister Treub te Rotterdam.’, *De Telegraaf* (29 juni 1918).

⁸⁸ ‘De stembus-actie. Minister Treub te Rotterdam.’, *De Telegraaf* (29 juni 1918).

⁸⁹ ‘Minister Treub over den schoolstrijd.’, *De Telegraaf* (19 juni 1918).

niet bestond uit partijen, maar uit mannen van daden die zich niet blindstaarden op partijbeginselen.⁹⁰ Om veranderingen in Nederland te kunnen bewerkstelligen, kon Treub niet anders dan een eigen partij oprichten. Zo was het staatkundig leven, na de invoering van het algemeen mannenkiesrecht, nu eenmaal ingericht.⁹¹

Hoewel de directe, politieke stijl door zijn tegenstanders niet geheel in dank werd afgenomen, toonde Treub zich hiermee over de kenmerken van het charismatisch leiderschap te beschikken. Voor het eerst in de geschiedenis trad een minister in het openbaar op om politieke redevoeringen te houden.⁹² Hij sprak voor volle zalen van duizend tot tweeduizend man in heel het land, van Maastricht tot Vlissingen, Rotterdam en Groningen. In verschillende krantenberichten werd voortdurend duidelijk gemaakt dat Treub een man voor en van het volk was. Een voorbeeld is de redevoering in Meppel op 23 juni 1918: “De heer Treub begon met op te merken, dat hij niet sprak als minister, maar als een belangstellend Nederlandsch burger, die een hart heeft voor de toekomst van Nederland.”⁹³

In de krantenartikelen werd Treub als leider niet verheerlijkt, maar de Economische Bond had wel veel weg van een eenmanspartij. Een aantal vergaderingen werden door een partijlid voorafgegaan met een kort aanvangswoord. Een voorbeeld is de debat-vergadering in Den Haag op 21 juni 1918 waar vooraf mevrouw W. Wijnaendts-Francken Syserinc en de heer A. Mesritz spraken, beiden kandidaat voor de Tweede Kamer.⁹⁴ Toch zijn er veel aanwijzingen dat de partij voornamelijk om Treub draaide en een goede partijorganisatie leek te ontbreken. De heer A.P. Staalman, kandidaat van de Christendemocraten, vroeg zich af welke waarborgen kiezers hadden dat de mannen op de lijsten van de Economische Bond over zelfstandigheid, durf en kennis van zaken beschikten.⁹⁵ In de *NRC* stelde prof. A.C. Visser van IJzendoorn vast dat: “(...) niemand kent de namen van de heren op de kieslijsten, behalve de nummer één.”⁹⁶ Toen de Economische Bond in 1919 meer dan de helft van de stemmen verloren had, concludeerde de *NRC*, stilliger dan het jaar daarvoor, dat deze partij om één persoon draaide: “De persoonlijke propaganda van Mr. Treub werd ditmaal gemist, en dit is niet zonder invloed gebleven. De partij heeft zich daardoor, sterker nog dan verleden jaar, als een grotendeels om één persoon gegroeperde fractie doen kennen.”⁹⁷

⁹⁰ ‘Minister Treub over den schoolstrijd.’, *De Telegraaf* (19 juni 1918); ‘De stembus-actie. Treub in het concertgebouw’, *De Telegraaf* (2 juli 1918).

⁹¹ ‘De stembusactie van den E.B.’, *De Telegraaf* (20 juni 1918).

⁹² ‘Rede van mr. Treub te Maastricht.’, *Algemeen Handelsblad* (16 juni 1918).

⁹³ ‘Minister Treub over het belastingvraagstuk.’, *De Telegraaf* (24 juni 1918).

⁹⁴ ‘Debat-vergadering van de Economische Bond.’, *Algemeen Handelsblad* (22 juni 1918).

⁹⁵ ‘De stembusstrijd. Mr. Treub te Enschede.’, *De Telegraaf* (28 juni 1918).

⁹⁶ ‘Rede prof. mr. A.C. Visser van IJzendoorn.’, *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (2 juli 1918).

⁹⁷ ‘De balans der Statenverkiezingen.’, *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (15 april 1919).

Alle zeven kenmerken komen naar voren, maar niet allemaal in gelijke mate. De Economische Bond beschouwde de politieke partijen die voor 1917 waren ontstaan als de elite. Zij zorgden voor een verdeling van de Nederlandse bevolking en schoten tekort in het herstel van de economie. Daartegenover stond volgens de Economische bond heel expliciet het volk. Het volk bestond uit de middenstand in samenwerking met de ambtenaren, boeren en arbeiders. De volkswil werd gezien als leidraad voor de politiek, al gaf Treub de voorkeur aan een parlement bestaande uit deskundigen in plaats van partijen.

In het politieke discours van de Economische Bond werd vele malen verwezen naar gevaren voor de bevolking, zowel vanuit het binnen- als buitenland, maar van een samenzweringstheorie was geen sprake. Wat betreft de politieke stijl kan uit de bronnen worden opgemaakt dat Treub op basis van ongewenst politiek gedrag wel volks te noemen was. Waar het echter aan ontbrak was de toenadering tot het volk door het gebruik van een eenvoudige politieke stijl en kleding. Het charismatisch leiderschap is bij Treub vanwege zijn vele redevoeringen wel duidelijk waar te nemen in de bronnen. Echter, de stijl en het charisma van Treub strookten niet met zijn afkeer van de politieke elite. Hij bekritiseerde de politieke elite in woorden, maar door zijn daden en politieke uitstraling leek hij zelf tot deze elite te behoren. Wat betreft de verwaarlozing van de partijorganisatie kan worden geconcludeerd dat verschillende kranten en politici vraagtekens zetten bij de professionalisering van de partij.

Framing van de Economische Bond door kranten uit 1918 en 1919

Categorie 1. De ruimte

In de aanloop naar de Tweede Kamerverkiezingen van 1918 toonden de kranten *De Telegraaf*, het *Algemeen Handelsblad* en de *Nieuwe Rotterdamsche Courant (NRC)* grote interesse in de nieuwe politieke partij de Economische Bond. De Economische Bond was de eerste partij in Nederland met een verkiezingscampagne die uit maar liefst tweeëntwintig openbare vergaderingen bestond. Dit verklaart grotendeels waarom de kranten in 1918 de Economische Bond zoveel ruimte gaven.

Bijna alle vergaderingen van de Economische Bond werden de volgende dag besproken in *De Telegraaf*. De eerste vergadering in Maastricht werd door de verslaggever van *De Telegraaf* uitvoerig beschreven, zonder commentaar.⁹⁸ Naar mate meer vergaderingen in deze krant beschreven werden, besteedde de journalist meer aandacht aan de interactie met het publiek, in plaats van aan de redevoering. Naast de verslagen van de vergaderingen waren in *De Telegraaf* nog een aantal artikelen

⁹⁸ 'Nederland tijdens en na den oorlog', *De Telegraaf* (16 juni 1918).

te vinden met commentaar van de verslaggever. Zonder te veel op de analyse vooruit te lopen, kan gezegd worden dat wanneer de journalist van deze krant aan het woord was, de Economische Bond geprezen werd.

In het *Algemeen Handelsblad* werd de eerste vergadering uitvoerig en objectief beschreven. Daarbij gaf de krant zelfs informatie over waar en wanneer andere vergaderingen zouden plaatsvinden.⁹⁹ Een voorbeeld die de objectiviteit van het *Algemeen Handelsblad* aantoont, is een kort bericht waarin een eerder gemaakte fout in een verslag van een rede van Treub gecorrigeerd werd.¹⁰⁰ Van de overige vergaderingen verschenen samenvattingen. In de *NRC* verschenen daarentegen slechts verslagen van twee vergaderingen, de eerste samengevat en de tweede die plaatsvond in Rotterdam uitvoerig met commentaar.¹⁰¹ De periode tussen de twee verslagen in was een opvallende stilte op te merken. Bijna twee weken lang plaatste de *NRC* geen bericht over de Economische Bond. Een dag voor de vergadering in Rotterdam plaatste het *NRC* een artikel waarin de krant het bestaansrecht van de Economische Bond in twijfel trok.¹⁰²

In 1919 was de interesse van de kranten voor de Economische Bond bijna compleet verdwenen. Dit komt mogelijk doordat de Economische Bond zich niet zo intensief had gemengd in de Provinciale Statenverkiezingen, zoals hij dat met een verkiezingscampagne in 1918 wel had gedaan.¹⁰³ Veel populistische kenmerken van de Economische Bond die terug te vinden zijn in kranten uit 1918, ontbreken in kranten uit 1919. Door het ontbreken van redevoeringen van partijleden van de Economische Bond waren in de meeste artikelen de journalisten zelf aan het woord. De partij werd door *De Telegraaf* en het *Algemeen Handelsblad* niet langer objectief beschreven. Ook in deze kranten kwam de mening van de journalist duidelijk naar voren, wat met name terug te zien is in berichten over de verkiezingsuitslagen.¹⁰⁴

Categorie 2. De vormgeving

In *De Telegraaf* en het *Algemeen Handelsblad* waren de meeste artikelen in het midden van de krant te vinden. Niet omdat de redacteuren het nieuws minder belangrijk vonden, maar omdat de rubrieken nu eenmaal zo waren ingedeeld. Op de voorpagina kwam al het buitenlands nieuws te staan, met name berichten over de Eerste Wereldoorlog. Enkel de *NRC* plaatste berichten over de Economische Bond

⁹⁹ 'Rede van mr. Treub te Maastricht', *Algemeen Handelsblad* (16 juni 1918).

¹⁰⁰ 'De rede van minister Treub.', *Algemeen Handelsblad* (17 juni 1918).

¹⁰¹ 'Rede van minister Treub.', *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (16 juni 1918).

¹⁰² 'Op welke lijst te stemmen?', *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (27 juni 1918).

¹⁰³ 'Winst en verlies der partijen', *De Telegraaf* (11 april 1919).

¹⁰⁴ 'De antithese gebroken.', *De Telegraaf* (14 april 1919).

op de voorpagina, maar ook voor deze krant gold dat het binnenlandse nieuws deze plek was toegewezen en niet omdat de redactie aan nieuwsselectie deed.

Waar *De Telegraaf* echter in verschilde van de andere twee was dat deze krant artikelen over de Economische Bond meestal bovenaan plaatsten en met duidelijke koppen aangaf dat het bijvoorbeeld een redevoering van de heer Treub betrof. In het *Algemeen Handelsblad* en de *NRC* werd een artikel over de partij ook geopend met een dikgedrukte titel, maar niet op dezelfde manier als in *De Telegraaf*. Alle verslagen van vergaderingen werden ingeleid met grote, dikgedrukte woorden als ‘De stembus’, ‘De stembus-actie’ of ‘De verkiezingsactie’, gevolgd door een subtitel over het onderwerp waar door Treub en de andere partijleden over vergaderd was.¹⁰⁵

Zoals eerder vermeld bestonden veel artikelen uit verslagen van redevoeringen die direct waren overgenomen of samengevat. Hierdoor was in het artikel een politicus aan het woord en niet de journalist. Wat dit impliciet betekent voor de discoursanalyse, is dat rekening moet worden gehouden met het soort tekst, namelijk de toespraak. Een toespraak heeft volgens informatie- en mediawetenschapper Jens Kjeldsen een duidelijk doel.¹⁰⁶ De spreker of de schrijver van de toespraak wil het publiek informeren, de aandacht van het publiek trekken, maar bovenal hen overtuigen van zijn mening en standpunten. De spreker kan het publiek op drie manieren overtuigen: door een beroep te doen op hun rede, op hun emoties of op het charisma van hemzelf.

Naast verslagen van vergaderingen zijn in alle drie de kranten advertenties te vinden. Een advertentie is een tekst die bedoeld is om de lezer te verleiden tot het uitvoeren van een bepaalde actie. In dit geval ging het om advertenties die het publiek probeerden aan te sporen om te stemmen op de partij. In *De Telegraaf* zijn wederom de meeste te vinden. Een korte advertentie met de leus “Weg met de mannen van den praat, Leve de mannen van de daad!” werd door iedere krant een aantal keren geplaatst. *De Telegraaf* en de *NRC* plaatsten kort voor de verkiezingsdatum van 2 juli 1918 de grootste advertenties met daarin de kieslijsten verwerkt, te zien op afbeelding 1. Foto’s werden daarentegen nooit toegevoegd. Daar zagen de kranten nog geen meerwaarde in.¹⁰⁷

Afbeelding 1. Een advertentie van de Economische Bond in het *NRC* op 1 juli en *De Telegraaf* op 2 juli 1918.

¹⁰⁵ ‘Minister Treub over den schoolstrijd.’, *De Telegraaf* (19 juni 1918); ‘Minister Treub over het belastingvraagstuk.’, *De Telegraaf* (24 juni 1918).

¹⁰⁶ J. Kjeldsen e.a., *Speech writing in theory and practice* (Cham 2019), 60-66.

¹⁰⁷ Broersma, ‘Vormgeving tussen woord en beeld.’, 11.

In de kranten uit 1919 zijn geen artikelen te vinden die enkel over de Economische Bond of partijleider Treub berichten. Advertenties ontbreken zelfs volledig. De artikelen waarin gesproken wordt over de partij zijn veelal Tweede Kamerdebatten, -vergaderingen en verkiezingsuitslagen. Tot slot valt op dat de titel van het verslag over een vergadering in de Tweede Kamer op 25 maart in *De Telegraaf* verschilt met die in het *Algemeen Handelsblad* en de *NRC*. In het *Algemeen Handelsblad* en de *NRC* betreft het een neutrale titel zoals het voorbeeld in de *NRC* laat zien: "Tweede Kamer. Vergadering van Dinsdag 25 maart. Belastingverhogingen."¹⁰⁸ De titel in *De Telegraaf* luidt: "Tweede Kamer. Mr. Treub over de financiële wetsontwerpen (...)."¹⁰⁹ In het bericht was de aandacht voor de bijdrage aan het debat van Treub het grootst, wat met de titel werd benadrukt.

Categorie 3. De portrettering

De standpunten van de Economische Bond komen het duidelijkst naar voren in *De Telegraaf*. De standpunten werden nooit in twijfel getrokken of bekritiseerd. Bovendien werd door de vele herhalingen benadrukt waar de Economische Bond voor stond. Doordat de krant de toespraken van de partijleden voortdurend in volledigheid plaatste, had de partij bijna vrij spel om een zeer groot publiek te overtuigen. Verder blijkt uit de analyse van de portrettering dat Treub een zeer competente leider was. Dat blijkt bijvoorbeeld uit hoe mondig Treub was tegenover het aanwezige publiek tijdens de vergaderingen. Iedere vergadering werd beëindigd met een vragenronde waarbij het publiek kritische vragen kon stellen. Op elke inhoudelijke vraag had hij een gedegen antwoord maar ook uit de antwoorden op kritische vragen bleek de politicus ervaren, intelligent en bekwaam. Een voorbeeld is een reactie van Treub op de beschuldiging van het verwaarlozen van ambtenaren:

*"Met dat leven krijgt ge mij niet uit mijn centrum: als er hier ambtenaren zijn gekomen, om herrie te maken, dan zeg ik, dat zulke ambtenaren een schande zijn voor Nederland. (Daverend applaus en gefluit). Is er een klasse van Nederland, die geen honger lijdt? Vraagt spreker. (Langdurig en daverend applaus)."*¹¹⁰

De krant liet zien dat Treub kritische opmerkingen weerstand kon bieden. Daarnaast ontving de Economische Bond veel lof van de correspondenten. Zo eindigt een uitgebreid artikel waarin de partij en Treub geprezen werden met: "En wie zal de man zijn, die op de commandobrug van het nieuw schip moet staan? Wij noemen geen naam. Al wordt er hier van vele kanten wel degelijk één genoemd."¹¹¹

¹⁰⁸ 'Tweede Kamer. Vergadering van Dinsdag 25 maart. Belastingverhogingen.', *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (26 maart 1919).

¹⁰⁹ 'Mr. Treub over de financiële wetsontwerpen.', *De Telegraaf* (26 maart 1919).

¹¹⁰ Ibidem.

¹¹¹ Ibidem.

In het *Algemeen Handelsblad* werden de standpunten van de Economische Bond op objectieve wijze gerepresenteerd, zij het minder frequent. In het ene artikel vermeldde de krant de lof die minister Treub ontving (dezelfde lof als in het citaat hierboven).¹¹² Twee dagen later werd een artikel geplaatst over een nieuwe kiesvereniging van de Liberale Unie in Den Haag waar een spreker, ene M. Bijleveld, over de kiezers van de Economische Bond sprak als zijnde: "(...) mensen, die hun eigen belang aanzien als het algemeen belang."¹¹³

In de *NRC* was van lof weinig sprake. De standpunten van de Economische Bond werden wel duidelijk beschreven in de artikelen en verslagen, maar ook direct in twijfel getrokken door de correspondenten. Na de stilte van bijna twee weken schreef de *NRC* een artikel met een waarschuwing voor de lezers om niet te stemmen op Treub omdat hij een kapitein met invallende gedachten zou zijn die men niet graag als leider zou zien.¹¹⁴ Na de reactie van Treub tijdens de vergadering in Rotterdam op 27 juni bekritiseerde de *NRC* hem door een 'objectieve' uiteenzetting te schrijven over Treub en het partijprogramma.¹¹⁵ Treub zou nooit voor eendracht kunnen zorgen omdat hij nu eenmaal een strijdende figuur was. Daarnaast waren zijn woorden en daden vaak in contrast en sprak hij zichzelf, zijn acties uit het verleden en zijn partijprogramma continu tegen. De Economische Bond had geen reden van bestaan omdat de partij precies op de vrije liberale partij leek.

In 1919 leken alle drie de kranten op een lijn te zitten en vertrouwden niet langer op de politieke vaardigheden van Treub. Ruim drie weken voor de Provinciale Statenverkiezingen plaatste het *Algemeen Handelsblad* een artikel waarin de oude politicus werd geprezen om zijn scherpe geest en kwaliteiten als staatsman.¹¹⁶ De regering zocht een nieuwe vertegenwoordiger voor het bestuur in Nederlands-Indië en Treub zou daar de ideale kandidaat voor zijn. Echter, als volksvertegenwoordiger was hij niet geschikt omdat zijn kritiek soms onredelijk was. Na de verkiezingsuitslagen bleek de Economische Bond maar liefst de helft van de kiezers te zijn kwijtgeraakt. De *NRC* zag dit als een duidelijk bewijs voor het missen van 'persoonlijke propaganda' en het zijn van een eenmanspartij.¹¹⁷ Zelfs *De Telegraaf* zag in dat de Economische Bond leden en stemmen verloren had door de wispelturige persoonlijkheid van Treub.¹¹⁸

¹¹² 'Tweede Kamer. Overzicht.', *Algemeen Handelsblad* (5 juni 1918).

¹¹³ 'Vrijzinnige Kiesver. 's-Gravenhage', *Algemeen Handelsblad* (7 juni 1918).

¹¹⁴ 'Op welke lijst te stemmen?', *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (27 juni 1918).

¹¹⁵ 'De heer Treub en de N.R.Ct.', *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (1 juli 1918).

¹¹⁶ 'Uit de Pers.', *Algemeen Handelsblad* (22 maart 1919).

¹¹⁷ 'De balans der Statenverkiezingen.', *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (15 april 1919).

¹¹⁸ 'De antithese gebroken.', *De Telegraaf* (14 april 1919).

Conclusie

Uit de analyse van het politieke discours in kranten uit 1918 blijkt dat wanneer de Economische Bond in het openbaar verscheen, *De Telegraaf* en het *Algemeen Handelsblad* de partij relatief veel ruimte boden. De verslaggevers van het *Algemeen Handelsblad* uiten zich neutraal tegenover de populistische partij door soms bekritiserende en soms lovende woorden van anderen te herhalen, maar vooral door informatie door te geven aan het publiek. De krant hanteerde geen bijzondere vormgeving. De manier van berichtgeving over de Economische Bond paste bij de journalistieke stijl die de krant probeerde na te streven door het nieuws zo goed en onafhankelijk mogelijk te verslaan.

Daarentegen bleek de *NRC* veel kritischer tegenover de partij, wanneer zij een artikel schreef. De gegeven ruimte was zeer beperkt. Het leek er op dat de *NRC* met de bewuste stilte probeerde zo min mogelijk aandacht en interesse te genereren voor de Economische Bond. Advertenties wilde deze krant nog wel plaatsen, maar in de inhoudelijke artikelen werd de partij afgeschilderd als één die overbodig was. Het partijprogramma was niet vernieuwend. Daarnaast zou de partijleider Treub niet te vertrouwen zijn door irrationaliteit en een bevlogen karakter.

De Telegraaf was een uitstekend platform voor de Economische Bond om zo veel mogelijk mensen te overtuigen. Dit blijkt uit de ruimte en de vormgeving van de artikelen en de portrettering van de partij. Niet alleen werden het partijprogramma en de politieke vaardigheden van de leider herhaaldelijk geprezen, bijna alle redevoeringen van Treub werden letterlijk overgenomen en op een prominente plek in de krant geplaatst. De partij bereikte met één enkele toespraak een publiek van duizend tot tweeduizend man, maar via *De Telegraaf* en het *Algemeen Handelsblad* kwamen daar nog eens tienduizenden bij. Door het hanteren van een emotioneel-betrokken stijl beschreef *De Telegraaf* een vergadering alsof de lezer daar zelf bij was.

Opvallend is dat in de kranten uit 1919 het vertrouwen in de partij en de leider was afgenomen. De kranten boden geen extra ruimte aan de partij en in *De Telegraaf* was maar één bericht met bijzondere vormgeving te vinden die de Economische Bond in een goed daglicht plaatste. De kwaliteiten van Treub als partijpoliticus werden na de verkiezingsuitslag eveneens in twijfel getrokken.

Hoofdstuk 2. De Nationaal-Socialistische Beweging

De tweede golf van populisme begon in het begin van de jaren dertig ten tijde van de grootste economische depressie van de twintigste eeuw. Door de beurskrach van 1929 kelderden de aandelenkoersen op Wall Street en volgden een bankencrisis en internationale schuldencrisis.¹¹⁹ Het waren deze jaren van economische crisis die leidden tot een toenemende druk op de Nederlandse democratie. De sentimenten die onder de bevolking leefden gaven kleine (populistische) partijen de kans om op te komen.¹²⁰ De Nationaal-Socialistische Beweging van Anton Mussert uit 1931 was daar de meest succesvolle van.

De NSB gaf gehoor aan de ontevredenheid van een deel van de bevolking. Mussert presenteerde zich als een fatsoenlijke man uit de kleine burgerij die zich kroonde tot woordvoerder van de kritiek op de politieke elite en het democratisch bestel.¹²¹ Hij imiteerde de stijl en organisatie van de Nationaalsocialistische Duitse Arbeiderspartij (NSDAP) van Adolf Hitler, maar centraal stond de cultureel bepaalde natie van het Italiaans fascisme van Benito Mussolini. Met uniformen, optochten en jaarlijkse landdagen maakte de NSB een grote en slagvaardige indruk op diverse groepen uit de bevolking.

De NSB begon als een kleine beweging maar zou in enkele jaren uitgroeien tot een partij die in 1935 maar liefst 7,9 procent van de stemmen binnenhaalde bij de Provinciale Statenverkiezingen.¹²² Na het electorale succes in 1935 veranderde het karakter van de partij.¹²³ In 1936 werden de rassenleer en het antisemitisme overgenomen van de Duitse nationaalsocialisten, zij het in gematigde vorm. De NSB trad in de daaropvolgende jaren nadrukkelijker en agressiever op in het openbaar en in het eigen partijblad *Volk en Vaderland*.¹²⁴ Door deze radicalisering verloor de partij geleidelijk aan haar leden.¹²⁵ In 1937 en 1939 haalde deze nog maar 4,2 en 3,9 procent van het aantal stemmen.¹²⁶

Wat volgt is een tweeledige analyse van de krantenartikelen met betrekking op de Nationaal-Socialistische Beweging. Alles wat is beschreven over Mussert en zijn partij is afkomstig uit krantenberichten van de kranten *De Telegraaf*, het *Algemeen Handelsblad* en de *Haagsche Courant*.

¹¹⁹ De Rooy, *Republiek van rivaliteiten*, 181.

¹²⁰ Wielenga, *Nederland in de twintigste eeuw*, 100-101.

¹²¹ Ibidem, 108.

¹²² Ibidem, 106-109.

¹²³ Vossen, *Vrij vissen*, 184.

¹²⁴ Ibidem, 187-190.

¹²⁵ Ibidem, 181 en 186-187.

¹²⁶ De verkiezingsuitslagen in 1935, 1937 en 1939 zijn schematisch weergegeven in tabel 6 op bladzijde 50 in de bijlagen.

Het populistisch discours van de NSB in kranten uit 1935, 1937 en 1939

De politieke boodschap die de NSB het meest verspreide was de scheiding tussen de elite en het volk. Dit was op te maken uit de inhoud van krantenberichten over verschillende NSB-leden zoals Mussert, Kees Van Geelkerken (medeoprichter), Meinoud Rost van Tonningen (lid en gezicht van de partij) en G.F. Vlekke (lijstaanvoerder in Noord-Holland).¹²⁷ In bijna alle berichten van 1935 tot en met 1939 lag de nadruk op kritiek op de elite tegenover de eenheid van het Nederlandse volk. Mussert zei dat de NSB haar strijd in 1931 was begonnen, tegen de elite die het volk benadeelde.¹²⁸ Armoede en werkloosheid heersten in Nederland en daarom was de strijd tegen de heersende politieke partijen onder leiding van minister-president H. Colijn (ARP) noodzakelijk.

De elite bestond volgens de NSB-leiding uit achtduizend mensen: “Zij zitten in Kamers, regering, gemeenteraden, in banken en in bedrijven.”¹²⁹ Deze groep belemmerde vrijheden, zoals in de handel, en zorgde voor scheidingen binnen het Nederlandse volk. De verkiezingen in 1935 zouden de partijen doen laten inzien dat ze zich vergist hadden, gevolgd door een ‘kaakslag’ van de NSB aan de politieke machthebbers die op hun laatste benen zouden lopen, aldus Vlekke.¹³⁰

Volgens Van Geelkerken werd de huidige staat niet gedragen door het vertrouwen van het volk en waren de heersende partijen onrechtmatig aan de macht.¹³¹ De regeerders in Den Haag toonden enkel interesse in onbelangrijke evenementen zoals het opzetten van een wereldtentoonstelling. De volksgemeenschap had een staat nodig die haar zou beschermen. De media werden net zo goed bekritiseerd. Mussert was ervan overtuigd dat de vrijheid van de drukpers beschadigd was. De directies van politieke partijen bepaalden wat in de dagbladen kwam, niet de redacteurs.¹³² Wanneer de NSB aan de macht was zouden dagbladen opnieuw de rol van volksvoorlichters gaan vervullen. Onafhankelijke dagbladen waren niet anders dan politieke partijbladen.

Tijdens de tweede helft van de jaren dertig nam de kritiek van de NSB op de ‘partijpers’ nog verder toe. In 1937 vond een schermutseling plaats tussen Mussert en leden van Communistische Partij Holland (CPH) in een Amsterdamse buitenwijk. In reactie op een aantal persberichten beschuldigde Mussert de ‘marxistische’ pers van het verspreiden van leugens over het voorval.¹³³ De

¹²⁷ ‘N.S.B.-vergadering in Den Haag.’, *De Telegraaf* (17 april 1935); ‘Ir. Mussert spreekt te Utrecht’, *De Telegraaf* (22 maart 1935); ‘Verkiezingsvergadering der N.S.B.’, *De Telegraaf* (30 maart 1939).

¹²⁸ ‘Ir. Mussert spreekt te Utrecht’, *De Telegraaf* (22 maart 1935).

¹²⁹ ‘N.S.B.-vergadering in Den Haag.’, *De Telegraaf* (17 april 1935).

¹³⁰ Ibidem.

¹³¹ ‘Verkiezingsvergadering der N.S.B.’, *De Telegraaf* (30 maart 1939); ‘Voedsel voor eigen volk’, *Algemeen Handelsblad* (30 maart 1939).

¹³² ‘Interview met Ir. Mussert.’, *De Telegraaf* (1 mei 1935).

¹³³ ‘Landdag der N.S.B. op de heide te Lunteren.’, *De Telegraaf* (18 mei 1937).

'nette' pers deed hier ook aan mee: "Wanneer (...) gekozen moet worden tussen ons en de onderwereld, dan kiezen zij de onderwereld."¹³⁴

De NSB streed niet enkel tegen de elite, maar beweerde ook op te komen voor de acht miljoen Nederlanders en 65 miljoen uit de overzeese gewesten.¹³⁵ Samen vormden zij de eenheid van het volk.¹³⁶ Het volk dat aan de politieke strijd ten onder ging, moest volgens Mussert verlost worden uit de vernedering en de slavernij. Uit de successen die de NSB behaalde bij de verkiezingen in 1935 concludeerde de partijleider dat dit het bewijs was dat het Nederlandse volk ook daadwerkelijk verenigd kon worden en bevrijd van het partijenstelsel.¹³⁷ "In de eerste plaats zijn wij er ons, als Nederlanders, te zeer van bewust, dat een grote mate van vrijheid ons als het ware in het bloed zit."¹³⁸ De NSB maakte geen onderscheid tussen bevolkingsgroepen (boeren, vissers, arbeiders en de middenstand) en liet iedereen vrij zijn eigen godsdienst te belijden.¹³⁹ Om de verheerlijking van het volk te bekrachtigen besloot Mussert zijn rede tijdens een boerenbijeenkomst op 27 maart 1939 met een paar typerende woorden: "(...) de rijkdom van een volk is niet het goud, maar de zedelijke volkskracht en de arbeid."¹⁴⁰

De wijze waarop de NSB de eenheid van het Nederlandse volk wilde bewerkstelligen werd uitgelegd in een rede van Vlekke.¹⁴¹ Hij zei dat de NSB streefde naar unificatie van het volk door de strijd aan te gaan tegen de partijpolitiek, maar ook door de democratie als geheel te bestrijden. De enige reden waarom de NSB deelnam aan de Provinciale Statenverkiezingen in 1935 was volgens Van Geelkerken om toe te kunnen treden tot de Eerste Kamer.¹⁴² Op deze manier wilde de NSB het staatsbestuur veranderen door middel van een zogenaamde 'gezonde' volksinvloed.¹⁴³ Mussert legde in 1937 in de krant uit dat de NSB genoodzaakt was om deel te nemen aan de Tweede Kamerverkiezingen omdat de zittende minister van Buitenlandse Zaken een voorstel tot grondwetswijziging had geweigerd.¹⁴⁴ Het voorstel betrof een afschaffing van het democratische

¹³⁴ Ibidem.

¹³⁵ 'Interview met Ir. Mussert.', *De Telegraaf* (1 mei 1935).

¹³⁶ 'N.S.B.-vergadering in Den Haag.', *De Telegraaf* (17 april 1935).

¹³⁷ 'Ir. Mussert over de stemming.', *De Telegraaf* (18 april 1935).

¹³⁸ 'Interview met Ir. Mussert.', *De Telegraaf* (1 mei 1935); 'Verkiezingsvergadering der N.S.B.', *De Telegraaf* (30 maart 1939).

¹³⁹ 'Verkiezingsvergadering der N.S.B.', *De Telegraaf* (30 maart 1939); 'Interview met Ir. Mussert.', *De Telegraaf* (1 mei 1935).

¹⁴⁰ 'Boerenbijeenkomst van de N.S.B.', *De Telegraaf* (27 maart 1939); 'Boerenbijeenkomst van de N.S.B. in den Dierentuin', *Haagsche Courant* (27 maart 1939).

¹⁴¹ 'Ir. Mussert spreekt te Utrecht', *De Telegraaf* (22 maart 1935).

¹⁴² 'De Statenverkiezingen', *Algemeen Handelsblad* (27 maart 1935); 'Mussert over het briefgeheim.', *De Telegraaf* (10 april 1935).

¹⁴³ 'N.S.B.-vergadering in Den Haag.', *De Telegraaf* (17 april 1935); 'Ir. Mussert spreekt te Utrecht', *De Telegraaf* (22 maart 1935).

¹⁴⁴ 'Mussert niet in de Kamer.', *De Telegraaf* (1 juni 1937).

stelsel. Op 18 mei tijdens de landdag van de NSB benadrukte Mussert dan ook dat de deelname aan de verkiezingen slechts een incident was. Na de verkiezingen symboliseerden Mussert en Van Geelkerken hun afkeer van de democratie door hun benoeming tot Tweede Kamerlid niet te aanvaarden.¹⁴⁵

De staat en de democratie vormden het grootste gevaar voor de eenheid van het Nederlandse volk. Dit waren volgens de NSB echter niet de enige vijanden waar het volk tegen beschermd moest worden. Naast de democratie waren het kapitalisme en marxisme, of communisme, de vernietigende krachten uit het buitenland die werkten aan de 'ontworteling' van het volk door de klassenstrijd te benadrukken en enkel te handelen naar partijzucht.¹⁴⁶ Mussert zag het grootste gevaar van de toekomst in het communisme uit Rusland: "De leider (...) noemde het communisme den groten vijand van de toekomst."¹⁴⁷ Europa was zich nog maar matig bewust van het gevaar uit Rusland.¹⁴⁸

In 1939 werd Mussert ervan beschuldigd het regime van Hitler te veel te verheerlijken. Mussert reageerde door te benadrukken dat Duitsland en Italië gezien moesten worden als twee bondgenoten die gelukkig nog sterk genoeg waren om het bolsjewisme tegen te houden.¹⁴⁹ Bovendien was in de laatste vierhonderd jaar agressie tegen Nederland altijd uit het zuiden en westen gekomen (doelend op Engeland en Frankrijk), nooit uit Duitsland.¹⁵⁰ Daardoor was ook het kapitalistische Amerika een dreiging voor Nederland vanwege haar bondgenootschap met kapitalistische grootmachten in Europa.¹⁵¹ Over de Jodenkwestie en vermeende antisemitisme had Mussert het niet graag. In een van de krantenartikelen stelde Mussert in het kort dat Joden de NSB niet interesseerden, maar aan de te grote invloed die de Joden hadden op het Nederlandse geestesleven moest wel een einde komen.¹⁵²

De NSB zag geen heil in de democratie, maar wilde wel een uniforme staat vormen die moest strijden tegen zoveel binnen- en buitenlandse dreigingen. Daar had de NSB maar een antwoord op. De staat moest onder de leiding van één man komen te staan. In de geraadpleegde bronnen komt duidelijk naar voren dat Mussert deze man moest worden.¹⁵³ De NSB moest door middel van gezonde volksinvloed aan de macht komen via het democratisch bestel. Daarna was het doel om een nieuwe

¹⁴⁵ 'Tweede en Eerste Kamer bijeen.', *De Telegraaf* (9 juni 1937).

¹⁴⁶ 'Landdag der N.S.B. op de heide te Lunteren.', *De Telegraaf* (18 mei 1937).

¹⁴⁷ 'Ir. Mussert spreekt te Utrecht', *De Telegraaf* (22 maart 1935).

¹⁴⁸ 'Interview met Ir. Mussert.', *De Telegraaf* (1 mei 1935).

¹⁴⁹ 'Verkiezingsvergadering der N.S.B.', *De Telegraaf* (19 april 1939).

¹⁵⁰ 'Interview met Ir. Mussert.', *De Telegraaf* (1 mei 1935).

¹⁵¹ 'Verkiezingsvergadering der N.S.B.', *De Telegraaf* (19 april 1939).

¹⁵² 'Interview met Ir. Mussert.', *De Telegraaf* (1 mei 1935).

¹⁵³ 'Nationaal herstel en N.S.B.', *Algemeen Handelsblad* (26 april 1935).

staat op te bouwen met één autoritaire leider.¹⁵⁴ Voor de partij stond Mussert als charismatische leider meer centraal dan het partijprogramma en kritiek op de elite dat deden.

In 1935 werden grote afbeeldingen van Mussert als gezicht van de partij geplaatst in de krant.¹⁵⁵ In 1937 verschenen NSB-stembiljetten met de tekst: "(...) zonder deze man heeft Nederland geen toekomst meer."¹⁵⁶ Op de landdag 18 mei van hetzelfde jaar hield Mussert een van zijn vele redevoeringen die beëindigd werd met een parade speciaal voor de leider.¹⁵⁷ In 1939 was duidelijk dat de NSB een autoritair gezag wenste om voor de juiste verhoudingen te zorgen en de nadelen van partijpolitiek te omzeilen.¹⁵⁸ Veel krantenartikelen laten zien dat binnen de NSB de leider werd verheerlijkt en bijna alles om Mussert draaide.

Het charisma van Mussert ging gepaard met een zeer agressieve stijl van politiek voeren. Dat bleek uit de beschuldigingen en verwensingen die hij maakte aan zijn politieke collega's. Een voorbeeld was de belediging van Mussert aan het adres van de heer A. Asscher, lijsttrekker van de Vrijheidsbond in 1935.¹⁵⁹ Asscher vermoedde dat de NSB geld importeerde vanuit Duitsland waarop Mussert antwoordde dat Asscher zelf een 'geïmporteerde Jood' was. Voor Van Geelkerken was het gebruik van grove taal ook niet uitzonderlijk.¹⁶⁰ In 1939 noemde hij de politici en journalisten die Mussert belasterden 'stinkdieren uit riolen'.

Sommige politici betreurden het dat de NSB op deze manier in het openbaar optrad, anderen reageerden op dezelfde wijze terug.¹⁶¹ Zo noemde Asscher Mussert bijvoorbeeld een 'slaaf van Hitler'.¹⁶² Typerend was dat Mussert het laatste woord behield door in een interview te stellen dat de bestaande partijen hadden deelgenomen aan terrorisme tegen de NSB.¹⁶³ Daarbij noemde hij een lijst op waarbij hij partijen en ideologische stromingen rangschikte op basis van hun terrorismegraad. "Bovenaan de halve, driekwart en de hele marxisten (Vrijz.-Democraten, S.D.A.P.ers en communisten). Vervolgens de antirevolutionairen en R.-K. Staatspartij. Ten derde de liberalen. Ten vierde de christelijk-historischen."

¹⁵⁴ 'Ir. Mussert spreekt te Utrecht', *De Telegraaf* (22 maart 1935).

¹⁵⁵ 'De landdag van de N.S.B.', *De Telegraaf* (31 maart 1935); 'Landdag N.S.B.', *Algemeen Handelsblad* (31 maart 1935).

¹⁵⁶ 'Ir. Albarda spreekt op Houtrust.', *De Telegraaf* (28 april 1937); 'Basis-vrijheid', *Algemeen Handelsblad* (28 april 1937).

¹⁵⁷ 'Landdag der N.S.B. op de heide te Lunteren.', *De Telegraaf* (18 mei 1937).

¹⁵⁸ 'Boerenbijeenkomst van de N.S.B.', *De Telegraaf* (27 maart 1939).

¹⁵⁹ 'Mr. Wendelaar over de komende statenverkiezingen.', *De Telegraaf* (9 april 1935).

¹⁶⁰ 'Verkiezingsvergadering der N.S.B.', *De Telegraaf* (30 maart 1939); 'Voedsel voor eigen volk', *Algemeen Handelsblad* (30 maart 1939).

¹⁶¹ 'Dictatuur onder de loupe', *Algemeen Handelsblad* (29 maart 1935).

¹⁶² 'Het liberalisme bracht welvaart', *Algemeen Handelsblad* (4 april 1935).

¹⁶³ 'De Statenverkiezingen', *Algemeen Handelsblad* (27 maart 1935); 'Bijproducten', *Algemeen Handelsblad* (3 april 1935).

De twee essentiële kenmerken afkeer tegen de elite en ver heerlijking van het volk zijn overduidelijk aanwezig in het politieke discours van de NSB. De elite bestond uit de grote politieke partijen en iedereen die zijn baan te danken had aan het partijstelsel, waarvan de media een instrument was om macht uit te oefenen en propageren. Daartegenover stonden de acht miljoen Nederlanders die samen het volk uitmaakten. Het geloof in de volkswil kwam bij de NSB op bijzondere wijze terug. De partij zei wel voor een 'gezonde volksinvloed' in te staan en nam ook deel aan de verkiezingen, maar de democratie werd absoluut verafschuwde. De NSB voorstond een autoritair systeem met maar één persoon aan de macht.

Van de aanvullende kenmerken komen samenzweringstheorieën en het charismatisch leiderschap het vaakst terug. Vanuit het binnenland creëerden de heersende partijen en de media niet-bestaande scheidingen in de Nederlandse bevolking terwijl uit het buitenland de dreiging kwam van het communistische en kapitalistische gevaar. Het charismatisch leiderschap van Mussert werd door kranten eveneens getoond. Hij werd door zijn aanhangers verheerlijkt en gepresenteerd als toekomstige, autoritaire leider van Nederland. In de kranten waren genoeg voorbeelden van ongewenst politiek gedrag te vinden maar de partij zocht geen toenadering tot het volk door gebruik te maken van een eenvoudige volkse stijl. Tot slot ontbrak het in het politieke discours van de NSB aan enige verwijzingen over de verwaarlozing van de partijorganisatie.

Framing van de NSB door kranten uit 1935, 1937 en 1939

Categorie 1. De ruimte

Pas vier jaar na de oprichting deed de NSB in 1935 voor het eerst mee aan de Provinciale Statenverkiezingen. De twee nationale kranten *De Telegraaf* en *Algemeen Handelsblad* en de regionale *Haagsche Courant* hadden in deze periode de tijd gehad om kennis te maken met de populistische partij die maar liefst 7,9 procent van de stemmen behaalde. Hoewel weinigen dit succes van de NSB zagen aankomen, was de aandacht voor de partij van de twee nationale kranten in de aanloop naar de verkiezingen in 1935 groot. Berichten over de NSB kwamen het meest voor in *De Telegraaf*. Deze krant plaatste regelmatig berichten over partijvergaderingen, de landdag en een interview met partijleider Mussert.¹⁶⁴

De Telegraaf vervulde de rol als nieuwsverslaggever zonder daarbij commentaar te leveren en liet partijleden van de NSB ongehinderd aan het woord. De stem van de journalist was alleen daar om zaken in te leiden of te verhelderen. Dit viel bijvoorbeeld op in een artikel waarin staat beschreven dat

¹⁶⁴ 'De landdag van de N.S.B.', *De Telegraaf* (31 maart 1935); 'N.S.B.-vergadering in Den Haag.', *De Telegraaf* (17 april 1935); 'Interview met Ir. Mussert.', *De Telegraaf* (1 mei 1935).

de NSB een brief van de heer A. Heldring, directeur van het *Algemeen Handelsblad*, aan de heer A. Asscher op ongeoorloofde wijze zou hebben afgedrukt in het eigen partijblad *Volk en Vaderland*.¹⁶⁵ Over het feit dat de NSB de 'persoonlijke vrijheid' had geschonden repte de krant geen woord en zij bleef informatief over het onderzoek van de Officier van Justitie. In 1937 en 1939 was de aandacht voor de partij niet afgenomen. Regelmatig verschenen in deze krant uitgebreide berichten over vergaderingen, verkiezingstoespraken of de landdagen.¹⁶⁶ Deze berichten waren informatief van aard, zonder commentaar van de journalist. Echter, in 1937 waren meer artikelen te vinden waarin gesproken werd door andere partijleiders, zoals de heer Albarda van de SDAP.¹⁶⁷

In het *Algemeen Handelsblad* verschenen minder berichten, maar de NSB werd niet verzwegen. Waar de krant over de landdag in 1935 nog een stuk schreef vergelijkbaar met het artikel in *De Telegraaf*, was de stem van de journalist veel nadrukkelijker aanwezig in de rest van de artikelen.¹⁶⁸ De krant raakte tweemaal in discussie met Mussert, waarvan eenmaal de briefschending betrof.¹⁶⁹ In sommige artikelen werd over de NSB gesproken door leiders van andere politieke partijen, of ingezonden brieven van burgers.¹⁷⁰ In 1937 verschenen slechts een paar artikelen die betrekking hadden op de NSB, waarvan één redactioneel stuk over een vergadering en één geschreven door een partijlid van de Christelijk-Historische Unie.¹⁷¹ Over de jaarlijkse landdag werd niets geschreven. In 1939 verscheen slechts één uitgebreid artikel. Dit betrof een toespraak van Van Geelkerken die in volledigheid was geplaatst, zonder commentaar.

De regionale *Haagsche Courant* bood de NSB weinig ruimte. Alleen wanneer de NSB in Den Haag vergaderde, schreef de krant een samenvattend verslag. Zo sprak in 1935 de heer N. C. Nije namens de NSB in Den Haag en vond in 1939 nogmaals een vergadering plaats.¹⁷²

¹⁶⁵ 'Schending van brief-geheim?', *De Telegraaf* (30 maart 1935).

¹⁶⁶ 'Landdag der N.S.B. op de heide te Lunteren.', *De Telegraaf* (18 mei 1937); 'IR. A. A. Mussert: "Wij hebben ons vergist, wij staan alleen."', *De Telegraaf* (26 mei 1937); 'Verkiezingsvergadering der N.S.B.', *De Telegraaf* (30 maart 1939); '1 mei-viering van de N.W.V. Toespraak van ir. Mussert.', *De Telegraaf* (2 mei 1939).

¹⁶⁷ 'Ir. Albarda spreekt op Houtrust.', *De Telegraaf* (28 april 1937).

¹⁶⁸ 'Landdag N.S.B.', *Algemeen Handelsblad* (31 maart 1935); 'De Statenverkiezingen', *Algemeen Handelsblad* (27 maart 1935).

¹⁶⁹ 'Het doel dat de middelen heiligt', *Algemeen Handelsblad* (29 maart 1935).

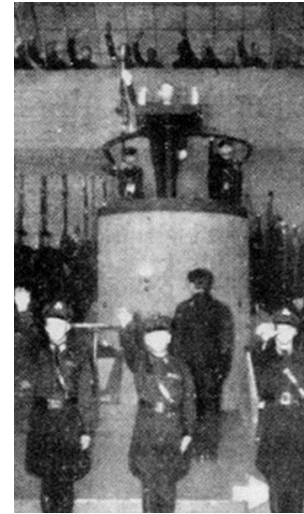
¹⁷⁰ 'Dictatuur onder de loupe', *Algemeen Handelsblad* (29 maart 1935); 'Staat en Individu. Open brief van mr. C. W. de Vries aan ir. Mussert.', *Algemeen Handelsblad* (26 maart 1935); 'Het beleid der arbeiderspartij', *Algemeen Handelsblad* (21 april 1935).

¹⁷¹ 'De pers. "Bloedeigen zonen."', *Algemeen Handelsblad* (16 april 1937).

¹⁷² 'Vergadering Nationaal Socialistische Beweging.', *Haagsche Courant* (30 maart 1935); 'N.S.B.-vergadering in den Dierentuin.', *Haagsche Courant* (19 april 1939).

Categorie 2. De vormgeving

De artikelen vallen niet op door hun vormgeving. Dit geldt voor alle drie de kranten in alle drie de jaren. Artikelen over vergaderingen en toespraken van de NSB kregen geen bijzondere plaats toegewezen, afgezien van de artikelen over de landdagen. Zowel *De Telegraaf* als het *Algemeen Handelsblad* beschreven de landdagen uitvoerig. *De Telegraaf* plaatste daar een foto bij van Mussert in het Amsterdamse R.A.I.-gebouw, te zien op afbeelding 2.¹⁷³ Het *Algemeen Handelsblad* plaatste een foto van de NSB waarop Mussert te zien was aan het hoofd van een lange stoet op weg naar het R.A.I.-gebouw.¹⁷⁴ Op deze afbeeldingen is goed te zien waar de NSB de nadruk op wilde leggen. De NSB-leden die strak in pak waren gekleed begroetten de algemeen leider met de nationaalsocialistische groet. Dit getuigde van orde en gezag. Het lijkt erop dat dit voor de kranten zo imposant en van hoge nieuwswaarde was, dat deze gebeurtenis een bijgevoegde afbeelding waard was.

Afbeelding 2. Anton Mussert tijdens de NSB-landdag in 1935 in de Telegraaf.

Artikelen over de NSB kregen daarentegen geen plaats op de voorpagina, want de voorpagina was bestemd voor buitenlands nieuws. Een uitzondering was een foto in *De Telegraaf* waarvan de bijbehorende tekst pas volgde op pagina drie. De artikelen over de landdagen waren relatief lang, kregen een prominente plaats in de rubriek 'binnenlands nieuws' (links bovenaan) en werden ingeleid met een vetgedrukte kop zoals bijvoorbeeld in het *Algemeen Handelsblad* in 1935: "DE LANDDAG DER N.S.B."¹⁷⁵ De overige artikelen kregen geen extra aandacht wat betreft de vormgeving.

De Haagsche Courant heeft als enige krant advertenties van de NSB geplaatst. De tekst van een van de advertenties luidt: "Met GOD en ORANJE voor de DEMOCRATIE, HOERA! Met GOD en ORANJE voor NEDERLAND, HOU-ZEE! Geeft Mussert een eerlijke kans."¹⁷⁶ De advertenties waren wel van een klein formaat en onderaan de pagina geplaatst, waardoor ze niet direct opvielen.

Categorie 3. De portrettering

Uit het politieke discours van de geanalyseerde kranten is duidelijk op te maken wat het partijprogramma van de NSB was. In de kranten zijn voldoende verslagen van openbare vergaderingen en toespraken te vinden waaruit de populistische standpunten naar voren kwamen. Echter, de houding

¹⁷³ 'De landdag van de N.S.B.', *De Telegraaf* (31 maart 1935).

¹⁷⁴ 'De landdag van de nationaal socialistische beweging te Amsterdam.', *Algemeen Handelsblad* (31 maart 1935).

¹⁷⁵ 'De landdag der N.S.B.', *Algemeen Handelsblad* (31 maart 1935).

¹⁷⁶ 'Geeft Mussert een eerlijke kans', *Haagsche Courant* (29 april 1937).

tegenover de partij verschilde. *De Telegraaf* nam een neutrale houding aan. Dit bleek uit de wijze waarop journalisten schreven. De krant bleef wel haar journalistieke stijl behouden en beschreef vergaderingen op een manier dat de lezers konden ondervinden wat het aanwezige publiek ervan vond. Een voorbeeld is een bericht over redevoeringen van Van Geelkerken en Rost van Tonningen uit 1939:

*“De N.S.B. komt in Nederland. (Applaus). Colijn heeft gezegd: “Er zit verandering in de lucht: er komt een fris regentje.” Maar er zal een stortbui komen. (Gelach). Wat doen de regeerders in Den Haag, nu de wereld kraakt? Zij leuteran over een wereldtentoonstelling, of openen een barak. (Vrolijkheid).”*¹⁷⁷

Kritiek op de NSB was enkel te vinden in artikelen waarin andere partijen en verenigingen aan het woord waren, maar kwamen niet veel voor. De meest opvallende was een artikel over een grote demonstratie in Den Haag op 13 mei 1937, georganiseerd door de vereniging ‘Eenheid Door Democratie’.¹⁷⁸ De subtitel kopte: “Felle kritiek op de N.S.B.” Sprekers van de Eenheid Door Democratie waarschuwden de aanwezigen voor de NSB, noemden het nationaalsocialisme een ‘mythe’ en nationaalsocialisten ‘dictatuuraanbidders’.

In de *Haagsche Courant* verscheen een vergelijkbaar bericht over deze demonstratie.¹⁷⁹ Verder werd het niet geheel duidelijk hoe de krant tegenover de NSB stond door het gebrek aan berichten over de populistische partij. De standpunten werden deels bekendgemaakt middels een klein aantal artikelen over vergaderingen die plaatsvonden in Den Haag, maar over de competentie van Mussert en andere partijleden viel niets op te maken.

Het *Algemeen Handelsblad* stond meer open voor artikelen van partijen en burgers die kritiek leverden op de NSB. Een voorbeeld is de open brief van professor C. W. de Vries aan Mussert waarin hij de NSB bekritiseerde voor het verwerpen van het staatsbeginsel.¹⁸⁰ Het *Algemeen Handelsblad* bood partijen die kritiek leverden relatief veel ruimte. In de krant van 29 maart 1935 werd een vergadering van de Liberale Staatspartij de Vrijheidsbond uitvoerig beschreven. De subtitel luidde: “De N.S.B. organiseert de ontevredenheid.”¹⁸¹ Diverse sprekers bekritiseerden het partijprogramma van de NSB alsook het politieke optreden van Mussert. In een ander bericht werd Mussert eveneens als een irrationele politicus weggezet door de heer Reiman, lid van de SDAP: “Velen lopen over naar het

¹⁷⁷ ‘Verkiezingsvergadering der N.S.B.’, *De Telegraaf* (30 maart 1939).

¹⁷⁸ ‘Groote democratische demonstratie in Den Haag.’, *De Telegraaf* (14 mei 1937).

¹⁷⁹ ‘Eenheid door Democratie.’, *Haagsche Courant* (14 mei 1937).

¹⁸⁰ ‘Staat en Individu. Open brief van mr. C. W. de Vries aan ir. Mussert.’ *Algemeen Handelsblad* (26 maart 1935).

¹⁸¹ ‘Dictatuur onder de loupe’, *Algemeen Handelsblad* (29 maart 1935).

communisme en de N.S.B. uit wanhoop. "Mussert" scheldt op het kapitaal, en zóó ordinair, dat wij ... (daverend gelach)."¹⁸²

In 1935 plaatste het *Algemeen Handelsblad* een zeer uitvoerig bericht over de landdag van de NSB waarin de standpunten en de populariteit van Mussert onder zijn aanhang duidelijk werden, zonder enig commentaar van de verslaggever.¹⁸³ In de periode voor en vlak na de verkiezingen van 1935 verschenen meerdere artikelen waarin de journalisten van het *Algemeen Handelsblad* zelf aan het woord waren en de NSB op alle fronten bekritiseerden. Zo waarschuwde de krant haar lezers om niet het stemmen op de NSB, omdat de partij geen interesse zou hebben in de Provinciale Statenverkiezingen en alleen maar in de Tweede Kamerverkiezingen.¹⁸⁴

Over de schending van het briefgeheim nam de krant een negatieve houding aan. De woorden en daden van de leiders van de NSB zouden in schril contrast staan: "Het geweten des volks wil de N.S.B. zijn. En ter toelichting schenden haar leiders het briefgeheim, en zijn er trots op."¹⁸⁵ Door de jaren heen veranderde het standpunt van het *Algemeen Handelsblad* nauwelijks. Mussert werd in 1937 weggezet als een man met 'blinde zelfoverschatting'.¹⁸⁶ Het laatste en enige inhoudelijke artikel over de NSB die in 1939 in de krant verscheen was een toespraak van Van Geelkerken. Opvallend was dat zijn toespraak volledig was geplaatst zonder commentaar van de verslaggever.¹⁸⁷

Conclusie

Van de geanalyseerde kranten uit de jaren dertig was *De Telegraaf* de grootste met een oplage van ongeveer 115.000. Dit was ook de krant die in het politieke discours de Nationaal-Socialistische Beweging de meeste ruimte gaf om de standpunten van de partij te verspreiden. Tijdens de verkiezingsperioden van 1935 tot en met 1939 veranderden niets aan de interesse en gegeven ruimte voor de populistische partij. Zelfs niet na de opvallende radicalisering van de NSB in 1936, toen zij de rassenleer opnam in het partijprogramma en publiekelijk harder optrad. *De Telegraaf* bleef altijd objectief en informatief en gaf de NSB geen prominentere plaats dan andere politieke partijen. In die zin werkte de krant niet mee aan enige vorm van meningsvorming in het publieke debat. Daarentegen bood zij de partij wel de vrijheid de lezers van de krant te overtuigen omdat *De Telegraaf* voornamelijk toespraken in volledigheid beschreef. Mogelijk wekte deze krant onder de lezers de meeste interesse voor de NSB op door de uitgebreide artikelen over de landdagen in 1935, 1937 en 1939.

¹⁸² 'Het beleid der Arbeiderspartij', *Algemeen Handelsblad* (21 april 1935).

¹⁸³ 'Landdag N.S.B.', *Algemeen Handelsblad* (31 maart 1935).

¹⁸⁴ 'De Statenverkiezingen', *Algemeen Handelsblad* (27 maart 1935).

¹⁸⁵ 'Het doel dat de middelen heiligt', *Algemeen Handelsblad* (29 maart 1935).

¹⁸⁶ 'Basis-vrijheid', *Algemeen Handelsblad* (28 april 1937).

¹⁸⁷ 'Voedsel voor eigen volk', *Algemeen Handelsblad* (30 maart 1939).

In de krantenartikelen van *De Telegraaf* werden de NSB en haar partijleden afgeschilderd als serieuze politieke kandidaten, zij het met extremere standpunten en politieke stijl. In het politieke discours van het *Algemeen Handelsblad* was dit allerm minst het geval. Deze krant schilderde de NSB negatief af door twee manieren van framing, namelijk de ruimte en portrettering. Het *Algemeen Handelsblad* bekritiseerde zowel de standpunten van de partij, als de competentie van de partijleiders. De krant bewerkstelligde dit door zelf redactionele artikelen te schrijven, of door andere politieke partijen de ruimte te bieden om de populistische partij zwart te maken. Tijdens de daaropvolgende verkiezingen in 1937 en 1939 bood het *Algemeen Handelsblad* de NSB nauwelijks meer de ruimte. Van een journalistieke stijl waarbij het nieuws zo onafhankelijk mogelijk gebracht moest worden, was in krantenartikelen met betrekking op de NSB weinig sprake.

De *Haagsche Courant* gaf de NSB in deze periode weinig tot geen ruimte en gaf de artikelen die wel over deze partij gingen geen prominente plaats. Vermoedelijk was dit niet het gevolg van een bewuste houding om de NSB het zwijgen op te leggen, maar simpelweg omdat de krant zich meer concentreerde op plaatselijk nieuws. Landelijke gebeurtenissen waarbij de NSB betrokken was, kende de *Haagsche Courant* minder nieuwswaarde of relevantie toe. Het feit dat de krant als enige partijadvertenties plaatste geeft aan dat de krant de NSB niet negatief wilde afschilderen. Zij stelde zich op als een objectief platform voor het verspreiden van nieuws.

Hoofdstuk 3. De Boerenpartij

Tijdens de jaren zestig, die ook wel bekendstaan als de protestjaren, kon de rechts-populistische onderstroom opnieuw tot bloei komen wat leidde tot een derde golf van populisme.¹⁸⁸ De Nederlandse politiek wordt in deze tijd gekenmerkt door de opkomst van nieuwe partijen, zoals de protestpartijen de Democraten'66, Nieuw Links en de beweging Provo. De heersende politieke elite raakte in vertwijfeling door de confrontatie met deze progressieve, idealistische bewegingen maar zou zich al snel neerleggen bij de veranderingen die zij als onvermijdelijk beschouwden.¹⁸⁹

Eén partij in het bijzonder wist daar met wisselend succes van te profiteren: de Boerenpartij van Hendrik Koekoek.¹⁹⁰ Minister van landbouw S. Mansholt was ervan overtuigd dat de agrarische sector een grote rol zou kunnen spelen in de wederopbouw van Nederland na de Tweede Wereldoorlog, mits deze zou worden gemoderniseerd door middel van mechanisatie en schaalvergroting. Door dit beleid kwam een groot aantal kleine boeren en ondernemers onder druk te staan. Zij meenden dat de overheid hen bewust in de steek liet ten gunste van de industrialisering. De Boerenpartij bekritiseerde het beleid van de gevestigde partijen door de toenemende overheidsbemoeyenis in de agrarische sector te bestrijden.

Het grootste electorale succes van de Boerenpartij werd in 1966 bereikt bij de verkiezingen voor de Provinciale Staten en de gemeenteraden. Het aantal stemmen bij deze verkiezingen, 8,8 procent van het totale aantal, zou goed zijn geweest voor dertien zetels in de Tweede Kamer.¹⁹¹ Het succes uit 1966 nam bijna net zo snel af als dat het was toegenomen. In 1967 haalde de Boerenpartij nog maar 4,8 procent van het aantal stemmen bij de Tweede Kamerverkiezingen.¹⁹² Van de populariteit en aanhang die Koekoek in de jaren zestig verwierf, zouden in de jaren zeventig weinig meer over zijn.¹⁹³

Wat volgt is een tweeledige analyse van de krantenartikelen met betrekking op de Boerenpartij. Alles wat is beschreven over Koekoek en zijn partij is afkomstig uit krantenberichten van de kranten *De Telegraaf*, het *Algemeen Handelsblad* en de *Volkskrant*.

¹⁸⁸ Ibidem, 236-351.

¹⁸⁹ Vossen, 'De andere jaren zestig.', 246.

¹⁹⁰ Vossen, *Vrij Vissen*, 306.

¹⁹¹ Koen Vossen, 'De andere jaren zestig. De opkomst van de Boerenpartij (1963-1967)', *Jaarboek DNPP* (2004) 245-266, aldaar 245.

¹⁹² De verkiezingsuitslagen in 1963, 1966 en 1967 zijn schematisch weergegeven in tabel 7 op bladzijde 51 in de bijlagen.

¹⁹³ Ibidem, 260-263.

Het populistisch discours van de Boerenpartij in kranten uit 1963, 1966 en 1967

De Boerenpartij was een partij die in de jaren vijftig en zestig forse kritiek uitte op de elite. Wat opvalt in het politieke discours van de Boerenpartij in de kranten is dat deze kritiek door de jaren heen in omvang toenam. In 1963 benadrukte columnist Jacques Gans dat Koekoek met zijn Boerenpartij opkwam voor de vrijheid van de boeren en zich verzette tegen de dwang en het dirigisme van het Landbouwschap van de voorzitters B. Biesheuvel (minister van Landbouw en Visserij) en A. Biewenga.¹⁹⁴ Volgens de columnist plooiden mensen in de stad zich onder de zuilendictatuur en moesten boeren niets hebben van politici die aan hun vrijheden kwamen. Koekoek vertelde in zijn rede na de verkiezingsoverwinning op 15 mei dat de behaalde successen van de partij directe gevolgen waren van de geleide economie door de staat.¹⁹⁵ De groei van de partij stoelde dan ook op de gevoelens van onbehagen ten opzichte van de Publiekrechtelijke Bedrijfsorganisatie (PBO) in het algemeen en tegenover het Landbouwschap in het bijzonder, aldus Koekoek.¹⁹⁶

In 1966 en 1967 richtte Koekoek zich niet enkel meer op het Landbouwschap. Hij wilde het gehele bedrijfsleven bevrijden van staatsbemoeienis, maar ook vrije radio en televisie creëren.¹⁹⁷ Koekoek benadrukte dat de kranten gebonden waren aan grote politieke partijen en hij verwachtte daarom nooit iets goeds van de media.¹⁹⁸ Daarnaast zou het Ministerie van Landbouw tot een derde van zijn omvang worden teruggebracht en zou de PBO in zijn geheel verdwijnen wanneer de Boerenpartij als één van de grootste partijen zou plaatsnemen in de Tweede Kamer bij de volgende verkiezingen.¹⁹⁹

In 1967 ging Koekoek tijdens een vergadering in Ede nog verder door te stellen dat Nederland leed onder: "(...) het wanbeleid der vijf grote partijen in de naoorlogse periode."²⁰⁰ De groeiende werkloosheid in de jaren zestig en het veronderstelde begrotingstekort van een miljard waren volgens Koekoek te danken aan de laatste kabinetten van de vijf partijen.²⁰¹ Van internationale organisaties moest Koekoek het ook niet hebben. Nederland verloor volgens de Boerenpartijleider veel zeggenschap door de Europese Economische Gemeenschap wat miljoenen kostte en geen voordelen opleverden.²⁰² Bij een Boerenpartijbijeenkomst in Rotterdam in 1967 eindigde Koekoek door te zeggen

¹⁹⁴ 'Zuilenbouwschap op de Helling', *De Telegraaf* (14 mei 1963).

¹⁹⁵ 'Verbazing over winst van Boerenpartij', *De Volkskrant* (16 mei 1963); 'Tweede-Kamerverkiezingen 1963', *De Telegraaf* (16 mei 1963).

¹⁹⁶ 'Hendrik Koekoek. Leider driemansfractie bezocht koningin Juliana', *De Telegraaf* (21 mei 1963).

¹⁹⁷ 'Koekoek ontwijkt debat melkprijs' *De Telegraaf* (31 maart 1966); 'Volste vertrouwen van de leden', *De Volkskrant* (29 maart 1966).

¹⁹⁸ 'Rookbommen ontploften op BP-bijeenkomst', *Algemeen Handelsblad* (3 februari 1967); 'Koekoek ging verloren in het tumult', *De Telegraaf* (3 februari 1967).

¹⁹⁹ 'Winnaar Koekoek zegt: Zege te danken aan de grote partijen', *De Telegraaf* (24 maart 1966).

²⁰⁰ 'Wanbeleid', *De Telegraaf* (26 januari 1967).

²⁰¹ "n Mooie avond met Koekoek", *De Volkskrant* (8 februari 1967).

²⁰² 'Rookbommen ontploften op BP-bijeenkomst', *Algemeen Handelsblad* (3 februari 1967).

dat de regering maar eerder had moeten luisteren naar hem: “Helaas wordt nooit naar kleine partijen geluisterd.”²⁰³

Het was duidelijk dat Koekoek in de jaren vijftig en zestig met zijn partij opkwam voor de boeren. In het begin richtte hij zich uitsluitend op de boeren die zouden verdwijnen als ze niet in alle vrijheid hun beroep konden uitoefenen en van belastinggeld en subsidie moesten leven.²⁰⁴ Later breidde Koekoek zijn doelgroep uit en verwees hij met het gebruik van ‘ons volk’ naar de boeren en de middenstand.²⁰⁵ Hiermee doelde hij op iedereen die gebaat was bij werkelijke bedrijfsvrijheid. Koekoek wilde dit op democratische wijze bewerkstelligen door zich verkiesbaar op te stellen bij de Tweede Kamer- en Provinciale Statenverkiezingen.²⁰⁶

Samenzweringstheorieën maakten eveneens deel uit van het politieke discours van de Boerenpartij. De boeren werden niet alleen onrechtmatig onderdrukt sinds de Bevrijding, de partij beschuldigde de grote partijen en de media van een geheime samenwerking. Tijdens een Boerenbijeenkomst in Rotterdam op 3 februari 1967 sprak Koekoek over de media: “Er is de laatste jaren veel hetze gevoerd tegen onze partij. Er komt nooit iets goeds in de kranten. Die zijn allemaal gebonden aan grote politieke partijen.”²⁰⁷ Daarnaast waren de tegenvallende resultaten in 1966 volgens Koekoek te wijten aan *De Telegraaf* omdat zij de krant niet hadden gesteund tijdens de verkiezingscampagne.²⁰⁸

Wat verder opvalt is dat kranten veel aandacht besteedden aan het charisma van Koekoek vanwege zijn volkse stijl. De kranten lieten een zelfverzekerde man zien die zei waar het op stond en de strijd aan durfde te gaan tegen politici. Na de verkiezingsoverwinning in 1963 informeerden journalisten naar de reactie van Koekoek.²⁰⁹ Vol zelfvertrouwen vertelde Koekoek dat hij niet minder dan drie zetels verwacht had. In 1966 schreef een journalist:

*“De heer Koekoek heeft met 007 één ding gemeen: zijn zelfverzekerdheid. (...) En verder willen we het vergelijkingsspel niet drijven want naast de glamour van James Bond pas niet de burgerlijke wollen trui waarin Koekoek zich presenteerde.”*²¹⁰

²⁰³ Ibidem.

²⁰⁴ ‘Debat Koekoek-Biesheuvel’, *De Telegraaf* (15 mei 1963).

²⁰⁵ ‘Koekoek ontwijkt debat melkprijs’ *De Telegraaf* (31 maart 1966).

²⁰⁶ ‘Winnaar Koekoek zegt: Zege te danken aan de grote partijen’, *De Telegraaf* (24 maart 1966).

²⁰⁷ ‘Rookbommen ontploften op BP-bijeenkomst’, *Algemeen Handelsblad* (3 februari 1967).

²⁰⁸ ‘Romme XI’, *De Telegraaf* (28 maart 1966).

²⁰⁹ ‘Tweede-Kamerverkiezingen 1963’, *De Telegraaf* (16 mei 1963); ‘De pers over de verkiezingen’, *Algemeen Handelsblad* (16 mei 1963); ‘Verbazing over winst van Boerenpartij’, *De Volkskrant* (16 mei 1963).

²¹⁰ ‘Nederlaag voor Boeren’, *De Volkskrant* (31 maart 1966).

Het waren juist het Gelderse accent en de rustige uitstraling van Koekoek die zijn kiezers aantrokken, zo blijkt uit een ingezonden opiniestuk.²¹¹ Koekoek werd gezien als de verpersoonlijking van de Nederlandse nuchterheid en *common sense* en de enige die een strijd kon aanbinden tegen de toenemende bureaucratie.²¹²

Het zelfvertrouwen van Koekoek mocht dan geliefd zijn onder zijn kiezers, zijn politieke tegenstanders waren hier minder van gecharmeerd. Zo weigerde Koekoek zijn tegenstander minister Biesheuvel een hand te geven voorafgaand aan een openbaar debat over het Landbouwschap.²¹³ Daarnaast wilde Koekoek niet plaatsnemen in de Tweede Kamer als hij in de 'linkse' hoek zou worden geplaatst, tussen de PvdA en de CPN.²¹⁴ In de loop der jaren leek het zelfvertrouwen van de partijleider alleen maar toe te nemen en daarmee ook zijn ongewenste politieke gedragingen. Nadat de verkiezingen van 1966 de Boerenpartij het dubbele aantal zetels opleverden, verwachtte Koekoek bij de verkiezingen van 1967 vijftien of zestien zetels te behalen.²¹⁵ Daaraan voegde hij de verwachting toe een regeringspartij te worden en had daarom drie kandidaat-ministers op de lijst staan.²¹⁶

Zijn merkwaardige gedragingen bleven daar niet bij. Tijdens een televisiedebat over Nederlandse melkprijzen veegde Koekoek harde bewijzen van tafel die het tegendeel bewezen.²¹⁷ In dezelfde periode onderbrak hij op ongeleefde wijze een rede van minister-president J. Cals tijdens een KVP-programma-avond.²¹⁸ Een paar dagen later daagde hij Biesheuvel uit om een openbaar debat te voeren in plaats van in de Tweede Kamer: "Hij durft geen zaal binnen te stappen, gevuld met honderden mensen, om in een openbaar debat zijn beleid te verdedigen."²¹⁹ In contrast hiermee weigerde Koekoek zelf openbaar te debatteren met J. Nagel (PvdA) om twee redenen die niet anders opgevat konden worden dan beledigingen. De laatstgenoemde was volgens Koekoek te jong en hij noemde Nagels manier van debatteren ongehoord want hij liet tegenstanders nooit uitspreken.²²⁰

Ten slotte rest nog één voorbeeld uit de geraadpleegde bronnen over de politieke houding die Koekoek had aangenomen waarbij zelfs de rechter aan te pas moest komen.²²¹ Koekoek had over VVD-

²¹¹ 'Het beeld – en de gunst van het volk', *Algemeen Handelsblad* (7 mei 1963).

²¹² 'Biesheuvel contra Boerenpartij', *De Telegraaf* (14 maart 1966).

²¹³ 'Aartsvijanden Koekoek en Biesheuvel debatteerden over vrijheid', *Algemeen Handelsblad* (15 mei 1963); 'Debat Koekoek-Biesheuvel', *De Telegraaf* (15 mei 1963).

²¹⁴ 'Boer Koekoek wil niet links zitten', *De Telegraaf* (28 mei 1963).

²¹⁵ 'Koekoek: We hebben ook ministers', *De Telegraaf* (25 januari 1967).

²¹⁶ 'Boerenpartij heeft drie kandidaat-ministers', *Algemeen Handelsblad* (26 januari 1967).

²¹⁷ 'Politieke demagogie', *De Volkskrant* (5 maart 1966).

²¹⁸ 'Cals: "Incidenten zijn gevaar voor democratie"', *De Volkskrant* (22 maart 1966); 'Mr. Cals hield kvp-happening nog juist in bedwang', *Algemeen Handelsblad* (22 maart 1966); 'Cals bereid met provo te praten', *De Telegraaf* (22 maart 1966).

²¹⁹ 'Koekoek rekent op tweemaal zoveel stemmen', *De Telegraaf* (17 maart 1966).

²²⁰ 'H. Koekoek weigert debat met Jan Nagel (pvdA)', *Algemeen Handelsblad* (29 maart 1966).

²²¹ 'Aanklacht tegen Boerenpartij', *De Volkskrant* (25 januari 1967); 'Boer Koekoek wilde niets bewijzen', *De Telegraaf* (25 januari 1967).

kamerlid H. van Someren gezegd: “In de stap van mevrouw Van Someren van de VVD klinkt de stap nog na van de Hitlerjugend.”²²² Dit zei hij omdat ze volgens de Boerenpartijleider in 1938 leidster was geweest van de Jeugdstorm. Dit leidde tot grote ophef in de Tweede Kamer. De rechter bepaalde dat wanneer een dergelijke belediging zou worden herhaald, sancties in de vorm van een dwangsom zouden volgen.²²³ De parlementair redacteur van het *Algemeen Handelsblad* merkte in 1967 samenvattend op dat het geen zin had om de heer Koekoek met redelijke argumenten te bestrijden.²²⁴

De politieke houding die Koekoek in de loop der jaren had aangenomen leidde niet alleen tot confrontaties met politieke tegenstanders, maar ook binnen de Boerenpartij. Tijdens een interview in 1967 werd Koekoek gevraagd of over het partijprogramma te discussiëren viel.²²⁵ De reactie van Koekoek was kort maar krachtig: “(...) de beginselen van de partij liggen vast sinds 1963 en wie dit niet aanvaard moet weggaan.” Het was bovendien zijn recht om dit te hebben bepaald als voorzitter, omdat hij de partij had opgericht. Binnen de Boerenpartij was niet iedereen hier van gediend en meerdere leden vertrokken of werden uit de partij gezet. Oud Boerenpartijlid P. Voogd vertrok in 1967 uit de partij omdat Koekoek te vaak ruzie zocht met andere leden.²²⁶ Een tweede voorbeeld was H. Bettink die de partij verliet omdat Koekoek H. Adams, een oud NSB'er, zijn vriend noemde.²²⁷ Dit kon zij vanuit moreel oogpunt niet aanvaarden. De leider van de KVP, W. Schmelzer, beschreef in 1967 wat hij binnen de Boerenpartij zag gebeuren.²²⁸ De Boerenpartij was als gevolg van onderling onbehagen in de afgelopen vier jaren uit elkaar gespat in drie kleine partijen. Daarom zou er nooit iets van deze partij terechtkomen.

De Boerenpartij was voortgekomen uit een vereniging die was opgericht om de economische belemmeringen te bestrijden die door de regering waren ingevoerd. Het discours was daardoor doordrongen van het essentiële populistische kenmerk: kritiek op de elite. De elite bestond volgens de partij uit de vijf grote partijen die sinds de bevrijding deel uitmaakten van de regering. De Boerenpartij verwees met het volk naar de boeren en later ook de middenstand, maar van een verheerlijking is geen sprake. Wat de Boerenpartij in essentie wel populistischer maakte, was dat zij geloofde in de volkswil en het boerenverstand en deze wilde representeren in de politiek via de democratische route.

²²² ‘Kort geding mevr. Van Someren contra Koekoek’, *Algemeen Handelsblad* (24 januari 1967).

²²³ ‘Koekoek beledigde mevrouw Van Someren’, *Algemeen Handelsblad* (2 februari 1967); ‘President rechtbank: “Boer Koekoek insinueert”’, *De Volkskrant* (3 februari 1967); ‘Koekoek verliest kort geding’, *De Telegraaf* (3 februari 1967).

²²⁴ ‘Happening’, *Algemeen Handelsblad* (4 februari 1967).

²²⁵ ‘Volste vertrouwen van de leden’, *De Volkskrant* (29 maart 1966).

²²⁶ ‘Uitgetreden BP-er Voogd “Nooit terug naar Koekoek”’, *De Volkskrant* (3 februari 1967).

²²⁷ ‘Hetty Bennink wil uit Boerenpartij’, *De Volkskrant* (11 februari 1967).

²²⁸ ‘Dag der democratie’, *De Volkskrant* (15 februari 1967).

De vier aanvullende kenmerken van een ideaaltypisch populistisch discours komen bij de Boerenpartij allemaal terug in de kranten. De partij beschuldigde de grote partijen en de media ervan samen te zweren tegen de Boerenpartij. Daarnaast werd Koekoek door sommigen gezien als de verpersoonlijking van de Nederlandse burger door zijn eenvoudige kleding en boeren taalgebruik wat hem zo charismatisch en geliefd maakte onder zijn kiezers. Ongewenst politiek gedrag was de partijleider ook niet vreemd. Koekoek lag vaak in de clinch met een van zijn politieke collega's doordat hij hen meerdere malen beledigde. Ten slotte werd meer dan eens inzicht verschaft in de organisatie van de Boerenpartij door politici, oud-partijleden en Koekoek zelf. Daaruit bleek dat de partijleider er een eigen politieke agenda op na hield.

Framing van de Boerenpartij door kranten uit 1963, 1966 en 1967

Categorie 1. De ruimte

Tijdens de verkiezingsperioden in 1963, 1966 en 1967 kreeg de Boerenpartij veel ruimte in de kranten *De Telegraaf* en het *Algemeen Handelsblad*, maar ook in *de Volkskrant* kreeg de populistische partij regelmatig het woord. *De Telegraaf* besteedde van de drie onderzochte kranten de meeste aandacht aan de Boerenpartij, vooral in 1963. De hoeveelheid artikelen namen in 1966 en 1967 geleidelijk af. De artikelen die geschreven waren door de correspondenten van de krant waren meestal objectief van aard. Naast redactionele artikelen toonde columnist Gans tot en met 1966 eveneens veel interesse in de strijd van de Boerenpartij.²²⁹ Hij liet zijn mening voortdurend horen over gebeurtenissen omtrent Hendrik Koekoek en zijn partij met de intentie om de partij in een goed daglicht te plaatsen. Daarnaast liet *De Telegraaf* regelmatig politici aan het woord die kritisch reageerden op de electorale successen en ongewenste politieke gedragingen van Koekoek. Ook kregen burgers de mogelijkheid om hun zorgen of gelukwensen te uiten door middel van opiniestukken.

In het *Algemeen Handelsblad* en *de Volkskrant* waren regelmatig redactionele artikelen te vinden waarin een mening gegeven werd. Daarnaast plaatste het *Algemeen Handelsblad* meer columns en opinieartikelen die kritiek uitten op de partij. In 1963 bood de krant de partij nog veel ruimte. In 1966 en 1967 was dit beduidend minder. Van de drie onderzochte kranten gaf *de Volkskrant* de minste ruimte aan de Boerenpartij. In 1963 was de krant nog relatief objectief. Vanaf 1966 was dit een stuk minder en hadden de journalisten een duidelijk negatievere houding aangenomen. Het artikel dat het meeste opviel in deze krant was een groot interview waarin Koekoek zelf het meest aan het woord was, zonder kritiek of commentaar. Door dit artikel kon hij zich aan de lezers van *de Volkskrant*

²²⁹ 'Dat haalt je de Koekoek', *De Telegraaf* (16 mei 1963); 'Gun u – maar ook Anderen – De Tijd', *De Telegraaf* (31 maart 1966).

voorstellen als een volwaardig politicus. Een dergelijk interview ontbrak in het *Algemeen Handelsblad* en *De Telegraaf*. Interviews in de laatstgenoemde krant waren bovendien veel korter.

Categorie 2. De vormgeving

In de tijd tussen de populistische periode waarin de NSB actief was en de periode van de Boerenpartij, maakten de kranten een zichtbare transformatie door. Krantenredacties werden zich meer en meer bewust van de mogelijkheden om nieuws te selecteren en nieuwswaarde te benadrukken. Nederlandse kranten namen gedurende deze periode het 'Angelsaksische model' volledig over, het model dat *De Telegraaf* zich al grotendeels eigen had gemaakt.²³⁰ Dit betekende dat het *Algemeen Handelsblad* en *de Volkskrant* nu ook het belangrijkste nieuws prominent presenteerden met grote koppen en illustraties. De redactie besloot welk nieuws voor de lezer belangrijk was.

Afbeelding 3. Hendrik Koekoek in *De Telegraaf* na de verkiezingsuitslag in 1963.

De Telegraaf dichtte nieuws over de Boerenpartij een hoge nieuwswaarde toe. Het meest opvallend waren de artikelen over de verkiezingsuitslagen. In 1963 werd het bericht hierover op de voorpagina geplaatst met een grote afbeelding van Koekoek. Daarnaast benadrukte de dikgedrukte titels met name de winst van de Boerenpartij in 1963: "' De Winnaar...'", te zien op afbeelding 3, en in 1966 met: "Grote winst voor Koekoek (...)"²³¹ Gans probeerde met zijn columns eveneens zijn lezers te overtuigen het goede te zien in de strijd die de Boerenpartij leverde. In 1967 was de interesse en daarmee de ruimte afgenomen wat terug is te zien in de vormgeving. Enkel wanneer de Boerenpartij of Koekoek voor tumult zorgden hechtte *De Telegraaf* nieuwswaarde toe aan de partij. Een voorbeeld hiervan is het verslag over een bijeenkomst van de Boerenpartij die ruw werd verstoord door rookbommen van Provo-leden en eindigde in een knokpartij tussen boeren en studenten.²³² Dit is ook te zien aan het verslag over de 'Hitlerjugend-beschuldiging' van Koekoek aan het adres van VVD-lid Van Someren.²³³ Ten slotte was de enige verkiezingsadvertentie te vinden in *De Telegraaf* van 14 mei 1963.²³⁴

²³⁰ Broersma, 'Vormgeving tussen woord en beeld.', 20.

²³¹ 'Grote winst voor Koekoek P.v.d.A. sterke verliezen', *De Telegraaf* (24 maart 1966).

²³² 'Provo-aanval op B.P.', *De Telegraaf* (8 februari 1967).

²³³ 'Boer Koekoek wilde niets bewijzen', *De Telegraaf* (25 januari 1967).

²³⁴ 'Als gij morgen ter stembus gaat', *De Telegraaf* (14 mei 1963).

Het *Algemeen Handelsblad* en de *Volkskrant* waren beduidend terughoudender in de artikelen over de Boerenpartij als ze de verkiezingen of vergaderingen betroffen. Zo kopte het *Algemeen Handelsblad* met een verslag op de voorpagina over de verkiezingen in 1963: "P.v.d.A. verliest vijf zetels, VVD drie". Daarmee benadrukte de krant het verlies van de grote partijen in plaats van de winst van de Boerenpartij.²³⁵ Echter, aan het aparte bericht over de winst van de Boerenpartij werd wel een foto toegevoegd van een lachende Koekoek en zijn tweede man Harmsen.²³⁶ In 1966 en 1967 besteedde de krant enkel extra aandacht aan de vormgeving van een bericht over de Boerenpartij wanneer het een sensationele gebeurtenis betrof. Bijvoorbeeld het artikel over een bijeenkomst van de katholieke partij de KVP waarbij Koekoek de heer J. Cals, lijsstrekker van de KVP en Minister-President, meerdere malen interrompeerde (te zien op afbeelding 4).²³⁷

Afbeelding 4. Koekoek tijdens een openbare KVP-vergadering in 1966 in het Algemeen Handelsblad

In de vormgeving was de *Volkskrant* het meest gematigd. De Boerenpartij was bij deze krant geen voorpaginanieuws en afbeeldingen werden zelden toegevoegd. De meeste titels in de *Volkskrant* waren negatiever dan die van bijvoorbeeld *De Telegraaf*. Over het debat tussen Koekoek en Biesheuvel in 1966 luidde de titel in *De Telegraaf*: "Koekoek ontwijkt debat melkprijs", en de titel in de *Volkskrant*: "Nederlaag voor Boeren".²³⁸ Het laatste artikel dat opviel was het grote interview met Koekoek na de verkiezingen in 1966. Dit artikel besloeg een halve pagina waaraan een foto van een intelligente Koekoek was toegevoegd. Geen enkel bericht in de onderzochte kranten uit alle jaren was zo groot.

Categorie 3. De portrettering

Uit de vele artikelen die *De Telegraaf* over de Boerenpartij schreef kwamen de standpunten van de partij duidelijk naar voren. De stukken waren objectief en informatief van aard waardoor de lezers van *De Telegraaf* zelf konden opmaken of zij het met Koekoek en de zijnen eens waren. Het waren met name de columns van Gans en ingezonden opiniestukken van lezers die een positief oordeel velden, bijvoorbeeld de reactie van Gans in 1966 op andere partijen, zoals de PvdA en de KVP, die de overwinning van de Boerenpartij bekritiseerden:

²³⁵ 'Tweede-Kamerverkiezingen 1963', *Algemeen Handelsblad* (16 mei 1963).

²³⁶ 'Twee heren met bolhoed voor Koekoek', *Algemeen Handelsblad* (16 mei 1963).

²³⁷ 'Mr. Cals hield kvp-happening nog juist in bedwang', *Algemeen Handelsblad* (22 maart 1966).

²³⁸ 'Koekoek ontwijkt debat melkprijs' *De Telegraaf* (31 maart 1966); 'Nederlaag voor Boeren', *De Volkskrant* (31 maart 1966).

“Ik geloof, dat de Nederlanders, die op Koekoek en zijn partij hun stem hebben uitgebracht, wel degelijk en grondig beseft hebben, dat het de allerhoogste tijd werd tegen het onmondig maken van hun diepste levensgevoelens door de oprichting van een gelukzaligheidstuchthuis te protesteren.”²³⁹

In de kranten uit 1963 en 1966 werd Koekoek door de redactie neergezet als een gedreven man vol zelfvertrouwen, maar de krant gaf critici ook de ruimte om hun mening te geven. Een open brief van de heer R. Kolle beschuldigde de Boerenpartij van het infiltreren van de KRO en de VARA om via de televisie aan psychologische reclamevoering te doen.²⁴⁰ Daarnaast werden de bekritiserende reacties van andere politici ook bekend gemaakt. Wethouder en PvdA-lid J.M. Den Uyl die zei bijvoorbeeld: “Optreden boer Koekoek schaadt democratie”.²⁴¹ De heer J.D. Hoepelman, bestuurslid van de PSP, waarschuwde voor de komst van Koekoek in de Tweede Kamer.²⁴² Ook is in de krant te lezen dat de oppositieleider in de Tweede kamer professor Vondeling van de PvdA, zei dat Koekoek de winst te danken had aan invloeden van buitenaf, namelijk *De Telegraaf*.²⁴³ In 1967 waren de artikelen beduidend minder ondersteunend en enkel informatief van aard. Dat is vermoedelijk een gevolg van de beschuldiging van Koekoek aan het adres van *De Telegraaf* die de Boerenpartij in 1966 niet zou hebben gesteund tijdens de verkiezingen.²⁴⁴

De toon van de artikelen in het *Algemeen Handelsblad* waren over het algemeen kritischer van aard. De krant plaatste naast informatieve stukken opvallend veel opiniestukken maar ook redactionele artikelen die de Boerenpartij of Koekoek bekritiseerden, zowel in 1963 als in 1966 en 1967. Zo schreef de redactie van de krant in 1963 na de verkiezingsuitslag: “Of Koekoek de juiste man is om een constructieve bijdrage tot de nationale politiek te leveren, staat nog ernstig te bezien.”²⁴⁵ Daarnaast zou stemmen op de Boerenpartij desastreus zijn voor de democratie. Een columnist, waarvan de naam niet was bijgevoegd, omschreef de Boerenpartij als een “rebels genootschap” en “Koe-Koeks-Clan”.²⁴⁶ In 1966 probeerde de krant het ideaal van de partij te weerleggen. Meer economische vrijheden zou binnen de kortste keren de ondergang van de Nederlandse boeren betekenen, omdat zij ten onder zouden gaan in de strijd op de wereldmarkt.²⁴⁷ Tot slot werd Koekoek

²³⁹ ‘De Paniek om Koekoek’, *De Telegraaf* (29 maart 1966).

²⁴⁰ ‘Wat anderen ervan denken’, *De Telegraaf* (29 maart 1966).

²⁴¹ ‘Optreden boer Koekoek schaadt democratie’, *De Telegraaf* (16 mei 1963).

²⁴² ‘Tevreden stemming bij PSP’, *De Telegraaf* (15 mei 1963).

²⁴³ ‘P.v.d.A. is electoraal mislukt’, *De Telegraaf* (16 mei 1963).

²⁴⁴ ‘Romme XI’, *De Telegraaf* (28 maart 1966).

²⁴⁵ ‘Oppositie verliest’, *Algemeen Handelsblad* (16 mei 1963).

²⁴⁶ ‘Stemming’, *Algemeen Handelsblad* (16 mei 1963).

²⁴⁷ ‘Boeren’, *Algemeen Handelsblad* (8 maart 1966).

weggezet als een irrationele politicus, iemand zonder organisatietalent en niet met redelijke argumenten bestreden kon worden.²⁴⁸

De Volkskrant was eveneens kritisch over de Boerenpartij. De krant schetste in sommige artikelen een oprechte partij met een competente leider, zoals het interview in 1966.²⁴⁹ Net zoals in een artikel waarin Koekoek beschreven werd als een sympathieke man met het zelfvertrouwen van James Bond.²⁵⁰ Echter, in andere artikelen werd de Boerenpartij weggezet als een "demagogische, destructieve groep".²⁵¹ Een partij waarvan niets meer terecht kwam, of ooit terecht was gekomen, als gevolg van eigen onderling onbehagen.²⁵²

De Volkskrant plaatste net als *De Telegraaf* een aantal sensationele artikelen over de Boerenpartij, maar in de toon en beschrijving zat een duidelijk verschil. Een bijvoorbeeld is het voorval tijdens een KVP-vergadering in 1966 waar Koekoek de heer Cals interrumpeerde. *De Telegraaf* vermeldde het voorval in een klein artikel, zonder commentaar, terwijl *De Volkskrant* duidelijk maakte dat de heer Cals Koekoek tot stilte maande onder luid applaus en gejuich van het publiek.²⁵³ Van een krant met een rooms-katholieke achtergrond werd ook wel verwacht dat zij de rooms-katholieke partij ondersteunde. Het meest opvallend waren de artikelen die informatie gaven over het vertrek van twee Boerenpartij-leden in 1967, de heer Voogd en mevrouw Bennink.²⁵⁴ Deze artikelen vielen op door de forse kritiek op de Boerenpartij en omdat deze artikelen in *De Telegraaf* ontbraken, alsook in het *Algemeen Handelsblad*.

Conclusie

Uit de analyse van de kranten uit de jaren zestig blijkt dat van onpartijdigheid weinig sprake was. *De Telegraaf* probeerde in 1963 en 1966 de Boerenpartij in een goed daglicht te plaatsen. De krant gaf de meeste ruimte en liet door middel van redevoeringen en interviews partijleider Koekoek ongehinderd aan het woord. De vormgeving moest de nadruk leggen op de nieuwswaarde van de Boerenpartij. Door artikelen op de voorpagina te plaatsen, afbeeldingen toe te voegen en in de titels de electorale overwinningen te benadrukken kwam de Boerenpartij goed uit de verf. De inhoud van de artikelen waren vaak objectief (verslagen van vergaderingen) of positief (columns van Gans) en heel soms negatief (mening van politieke tegenstanders) van aard. Echter, het aantal positieve artikelen over de

²⁴⁸ 'Happening', *Algemeen Handelsblad* (4 februari 1967).

²⁴⁹ 'Volste vertrouwen van de leden', *De Volkskrant* (29 maart 1966).

²⁵⁰ 'Nederlaag voor Boeren', *De Volkskrant* (31 maart 1966).

²⁵¹ 'Politieke demagogie', *De Volkskrant* (5 maart 1966).

²⁵² 'Dag der democratie', *De Volkskrant* (15 februari 1967).

²⁵³ 'Cals: "Incidenten zijn gevaar voor democratie"', *De Volkskrant* (22 maart 1966).

²⁵⁴ 'Uitgetreden BP-er Voogd "Nooit terug naar Koekoek"', *De Volkskrant* (3 februari 1967); 'Hetty Bennink wil uit Boerenpartij', *De Volkskrant* (11 februari 1967).

partij en Koekoek doet vermoeden dat *De Telegraaf* enkel verslag deed van hetgeen dat door andere politici gezegd werd. De krant leek zelf niet achter de kritiek te staan. De beschuldigingen voor het steunen van de Boerenpartij door andere kranten en politici onderstreepte de houding van *De Telegraaf*. De krant schilderde de populistische partij positief en de partijleider competent af.

Het *Algemeen Handelsblad* en *de Volkskrant* waren veel kritischer in hun berichtgeving en schilderden de Boerenpartij veel negatiever af. Beide kranten gaven de partij minder ruimte om de standpunten te verspreiden aan de lezers. In de artikelen die geplaatst werden was vaak een kritische toon waar te nemen, of de partij en Koekoek werden simpelweg afgeschilderd als onbetrouwbaar en irrationeel. Af en toe plaatsten deze kranten een objectief of positief artikel, maar de negatieve toon overheerste. Dat werd mede duidelijk uit de vormgeving. De artikelen werden nooit op de voorpagina geplaatst, de afbeeldingen waren slechts informatief en de titels verwezen minder nadrukkelijk naar de electorale overwinningen van de Boerenpartij en zelfs een enkele keer nadrukkelijk naar een nederlaag.

Conclusie

Het doel van dit onderzoek was het analyseren van het politieke discours in kranten over drie populistische partijen, de Economische Bond, de Nationaal-Socialistische Beweging en de Boerenpartij, om vervolgens te kunnen bepalen hoe de kranten populistische partijen presenteerden. Ten eerste is gekeken naar hoe het populisme van de drie partijen terugkwam in het politieke discours van de kranten *De Telegraaf*, het *Algemeen Handelsblad*, de *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, de *Haagsche Courant* en de *Volkskrant*. Op basis een literatuuronderzoek werd een ideaaltypisch populistisch discours geconstrueerd bestaande uit drie essentiële en vier aanvullende kenmerken. In het schema worden aldus de resultaten weergegeven:

	Economische Bond	Nationaal-Soc. Beweging	Boeren Partij
Essentieel kenmerk			
1. Afkeer van de elite	+	+	+
2. Verheerlijking van het volk	+	+	+/-
3. Geloof in de volkswil	+	+/-	+
Aanvullend kenmerk			
4. Samenzweringstheorieën	+/-	+	+
5. Een volkse stijl	+/-	+/-	+
6. Charismatisch leiderschap	+	++	+
7. Verwaarlozing van partijorganisatie	(+)	(-)	(+)

Bij zowel de Economische Bond als de NSB en de Boerenpartij kwamen de drie essentiële kenmerken naar voren. Echter, het geloof in de volkswil is bij de NSB met een plus-min beoordeeld. De partij zei te geloven in de wil van het volk, maar wilde daarentegen wel de democratie afschaffen. De Boerenpartij verwees in het discours regelmatig naar de strijd omwille van het volk, maar van verheerlijking was bijna geen sprake. Het charismatisch leiderschap krijgt bij de NSB een plus-plus, omdat de partijleider Mussert verheerlijkt werd door zijn aanhangers. Ten slotte was het niet mogelijk uitspraken te doen over de verwaarlozing van de partijorganisatie, omdat de geanalyseerde bronnen hierin te weinig inzicht gaven. Voor een conclusie over de organisatie zou partijinterne literatuur onderzocht moeten worden.

Ten tweede is gekeken naar de manier waarop de verschillende kranten de populistische partijen presenteerden door een analyse uit te voeren op basis van drie categorieën van framing. Daaruit is gebleken dat de Nederlandse kranten in het verleden, ten tijde van een populistische periode, voornamelijk een accommoderende houding aannamen tegenover populistische partijen. Dit komt overeen met de aanpak van de huidige kranten, zoals De Jonge heeft beargumenteerd. Het feit dat de populistische kenmerken van zowel de Economische Bond, als de NSB en de Boerenpartij eenvoudig terug te vinden waren in het politieke discours van kranten, geeft aan dat de Nederlandse

kranten de vrijheid van pers en meningsuiting toen ook al hoog in het vaandel hadden staan. De partijen kregen aandacht en de ruimte, ongeacht de standpunten of hun politieke gedragingen.

Van de vijf onderzochte kranten bleek *De Telegraaf* de populistische partijen in elke periode het meest welgezind. Deze krant met een emotioneel-betrokken journalistieke stijl steunde overduidelijk de Economische Bond door het gebruik van discursieve tools zoals de ruimte, vormgeving en portrettering. *De Telegraaf* probeerde het publieke debat betreffende deze populistische partij te beïnvloeden door haar veel ruimte en een prominente plaats te geven en positief af te schilderen.

Duidelijk is dat het *Algemeen Handelsblad* en de *NRC* het publieke debat op een andere wijze getracht hebben te beïnvloeden. Het *Algemeen Handelsblad* was neutraal en bood de partij geen extra ruimte en prominente plaats. De *NRC* was overduidelijk tegen de Economische Bond van Treub. De liberale krant was de concurrerende Liberale Staatspartij veel meer genegen. De *NRC* maakte vermoedelijk gebruik van een bewuste stilte omtrent berichtgevingen over de Economische Bond om op die manier de populistische partij te neutraliseren. Daarnaast was de oplage van het *Algemeen Handelsblad* en de *NRC* groter dan die van *De Telegraaf*. Het bereik van neutrale en negatieve berichtgevingen zou daardoor mogelijk groter zijn.

De electorale successen van de Economische Bond bleven uit. In 1919 bleef het succes van de partij ook uit wat betreft de beïnvloeding van het publieke debat. In 1918 stonden de kranten nog vol met populistische boodschappen vanwege de verslagen van de verkiezingscampagne in tweeëntwintig steden. Door het ontbreken hiervan tijdens de daaropvolgende verkiezingen, was de aandacht beduidend minder groot en daarmee ook de ruimte voor het populistisch gedachtegoed. Het tegenovergestelde effect waar Rooduijn over sprak was duidelijk zichtbaar in deze periode: hoe minder succesvol populistische partijen zijn, des te minder populisme voorkomt in het publieke debat. Overigens toonde de verkiezingscampagne ook aan dat de Economische Bond niet geheel afhankelijk was van mediaberichtgeving.

In de jaren dertig was het *Algemeen Handelsblad* in de berichtgeving over de NSB voornamelijk kritisch van toon met vooral negatieve artikelen. Met name in 1935 toen de NSB voor het eerst meedeed aan de verkiezingen. De krant zette de partij af als een gevaar voor de vrijheid en waarschuwde haar lezers om niet te stemmen op de populistische partij. In 1937 en 1939 was de toon gematigder, maar de ruimte vele malen kleiner. De *Haagsche Courant* gaf de NSB weinig ruimte omdat zij zich concentreerde op regionaal nieuws. *De Telegraaf* bleef gedurende de drie onderzochte jaren ook neutraal maar besteedde toch veel aandacht aan de NSB, vooral in 1935. Vanwege haar journalistieke stijl gaf de krant graag verslag van nieuwsitems met een hoge nieuwswaarde. De NSB

voldeed hieraan door de landdagen en toespraken met hun populistisch taalgebruik en politieke incorrectheid. Hierdoor genereerden ze mogelijk een onbedoelde toename aan populariteit onder de kiezers en legitimeerden ze de aandacht die in het publieke debat besteed werd aan de NSB, zoals Mazzoleni heeft beargumenteerd. Bovendien was de oplage van *De Telegraaf* driemaal zo groot als die van het *Algemeen Handelsblad*.

In 1937 en 1939 nam de aandacht voor de NSB af, behalve van *De Telegraaf*. Vermoedelijk verliep deze ontwikkeling hand in hand met de radicalisering van de partij in 1936. Het aannemen van de rassenleer was voor de kranten te extreem waardoor de accommoderende houding wegviel. De radicalisering en de vermindering van de ruimte die in de kranten gegeven werd, hadden waarschijnlijk bijgedragen aan de tegenvallende verkiezingsresultaten. De NSB behaalde in deze jaren nog maar 4,2 en 3,9 procent van het aantal stemmen.

In 1963 en 1966 schonk *De Telegraaf* bovenmaats veel aandacht aan de Boerenpartij waardoor zij kansen creëerde voor de partij om zicht te vestigen in het politieke systeem, zoals Ellinas heeft beweerd. De krant beïnvloedde het publieke debat ten gunste van de partij waarnaar zij voor het eerst zetels behaalde in de Tweede Kamer. Tussen 1960 en 1966 groeide de oplage van de krant van ongeveer 200.000 naar 340.000. Het jaar 1966 was ook het jaar waarin de Boerenpartij de grootste electorale overwinning boekte bij de Provinciale Statenverkiezingen. De steun was zelfs zo groot dat volgens andere kranten de overwinning te danken was aan die steun. Het *Algemeen Handelsblad* was veel negatiever in het politieke discours en bekritiseerde de Boerenpartij op vele fronten. *De Volkskrant* was de grootste rooms-katholieke krant van Nederland en steunde daarom de KVP.

In 1967 steunde *De Telegraaf* de Boerenpartij niet langer, gedeeltelijk vanwege de beschuldiging van Koekoek aan het adres van de krant. Het verlies leidde tot minder ruimte en een negatiever beeld over de partij. Bij de Tweede Kamerverkiezingen haalde Koekoek nog maar 4,8 procent van de stemmen. Hieruit zou kunnen blijken dat de impact van het publieke debat extra belangrijk was voor de Boerenpartij. Deze partij beschikte niet over de organisatorische en financiële middelen waar de grote partijen over beschikten en was daarom, zoals Muis heeft aangetoond, afhankelijker van mediaberichtgeving.

In het belang van het onderzoek en mogelijke vervolgonderzoeken zullen hier nog een aantal kanttekeningen geplaatst worden. Ten eerste is alleen gekeken naar rechts-populistische partijen met relatieve, electorale successen. Hoe kranten het publieke debat beïnvloedden met betrekking tot links-populistische partijen of partijen met geen tot weinig electorale successen, kan uit dit onderzoek niet worden geconcludeerd. Ten tweede is alleen gekeken naar het politieke discours in kranten tijdens

verkiezingsperioden. Vervolgstudies zouden perioden buiten de verkiezingen om kunnen onderzoeken. Ten derde hebben de bevindingen alleen betrekking op kranten en niet op alle media. Vervolgstudies zouden kunnen kijken naar bijvoorbeeld de televisie of radio.²⁵⁵ Echter, kranten bepalen vaak wel de agenda voor andere mediaplatforms. Bovendien wordt populisme vaak uitgedrukt door middel van extremer taalgebruik wat vaker voorkomt op de televisie. Daarom is het mogelijk dat de beïnvloeding van het publieke debat nog groter is door andere media.

Ten slotte is niet onderzocht in hoeverre het publieke debat door kranten was beïnvloed. In achting worden genomen dat niet alles wat in de kranten staat een juiste reflectie van het publieke debat is. De daadwerkelijke invloed die het publieke debat in kranten had op de verkiezingen vraagt om een vervolgstudie. Dit onderzoek heeft wel aangetoond dat Nederlandse kranten met verschillende journalistieke stijlen het publieke debat over de populistische partijen de Economische Bond, de Nationaal-Socialistische Beweging en de Boerenpartij bewust en onbewust hebben geprobeerd te beïnvloeden, met vermoedelijk electorale gevolgen van dien.

²⁵⁵ Rooduijn, *A populist Zeitgeist?*, 123-124.

Bijlagen

Tabel 4 Algemene gegevens Tweede Kamer- en Provinciale Statenverkiezingen

	Datum	Opkomst (in %)
<i>Tweede Kamerverkiezingen</i>	2 juli 1918	88,43
	26 mei 1937	94,4
	12 maart 1959	95,61
	15 mei 1963	95,15
	15 februari 1967	95
<i>Provinciale Statenverkiezingen</i>	10 april 1919	-
	17 april 1935	93,12
	19 april 1939	93,17
	23 maart 1966	94,55

Tabel 5 Uitslagen Tweede Kamer- en Provinciale Statenverkiezingen naar politieke partijen, 1918-1919 (in procenten)¹

	Tweede Kamer verkiezingen 1918	Provinciale Staten verkiezingen 1919
<i>RKSP</i>	30	30,9
<i>SDAP</i>	22	20,5
<i>ARP</i>	13,4	14,6
<i>CHU</i>	6,6	9,1
<i>Liberale Unie</i>	6,2	6,6
<i>VDB</i>	5,3	7,8
<i>Vrije Liberalen</i>	3,8	2,6
<i>Economische Bond</i>	3,1	1,5
<i>SDP</i>	2,3	-
<i>Plattelandersbond</i>	0,7	0,5
<i>Neutrale Partij</i>	0,5	-
<i>Middenstandspartij</i>	0,9	0,6
<i>CDP</i>	0,8	-
<i>CSP</i>	0,6	-
<i>BCS</i>	0,6	-
<i>SP</i>	0,7	0,4
<i>VDW</i>	0,5	-

¹ Opgenomen zijn partijen die in 1918 Tweede Kamerzetels behaalden.

Tabel 6 Uitslagen Tweede Kamer- en Provinciale Statenverkiezingen naar politieke partijen, 1935-1939 (in procenten)¹

	Provinciale Staten verkiezingen 1935	Tweede Kamer verkiezingen 1937	Provinciale Staten verkiezingen 1939
<i>RKSP</i>	27,8	28,9	29,8
<i>SDAP</i>	21,1	22	21,3
<i>ARP</i>	11,4	16,4	12,6
<i>CHU</i>	9,3	7,5	9,8
<i>VDB</i>	4,2	5,9	6,6
<i>NSB</i>	7,9	4,2	3,9
<i>Vrijheidsbond</i>	6,1	4	6,4
<i>CPN</i>	3,4	3,4	3,3
<i>SGP</i>	2,5	1,9	2,1

¹ Opgenomen zijn partijen die in 1937 Tweede Kamerzetels behaalden.

Tabel 7 Uitslagen Tweede Kamer- en Provinciale Statenverkiezingen naar politieke partijen, 1963-1967 (in procenten)¹

	Tweede Kamer verkiezingen 1963	Provinciale Staten verkiezingen 1966	Tweede Kamer verkiezingen 1967
KVP	31,9	30,1	26,5
PvdA	28	23,4	23,6
VVD	10,3	10	10,7
ARP	8,7	8,3	9,9
CHU	8,6	9,3	8,2
PSP	3	5	2,9
CPN	2,8	2,7	3,6
SGP	2,3	2,1	2
Boerenpartij	2,1	6,7	4,8
GPV	0,7	0,8	0,9
D66	-	-	4,5

¹ Opgenomen zijn partijen die in 1967 Tweede Kamerzetels behaalden.

Naam	Partij	Naam	Partij
ARP	Anti-Revolutionaire Partij	PSP	Pacifistisch-Socialistische Partij
BCS	Bond van Christen-Socialisten	RKSP	Rooms-Katholieke Staatspartij
CDP	Christen-Democratische Partij	SDAP	Sociaal-Democratische Arbeiderspartij
CHU	Christelijk-Historische Unie	SDP	Sociaal-Democratische Partij
CPN	Communistische Partij van Nederland	SP	Socialistische Partij
CSP	Christen-Sociale Partij	SGP	Staatkundig-Gereformeerde Partij
D66	Democraten '66	VDB	Vrijzinnig Democratische Bond
GPV	Gereformeerd Politiek Verbond	VDW	Verbond tot Democratisering der Weermacht
KVP	Katholieke Volkspartij	VVD	Volkspartij voor Vrijheid en Democratie
NSB	Nationaal-Socialistische Beweging		
PVDA	Partij van de Arbeid		

Tabel 8 Het aantal beschikbare edities tijdens verkiezingsperiodes per krant

	1918	1919	1935	1937	1939	1963	1966	1967
Telegraaf	73	79	71	70	72	37	37	39
AH	49	87	77	9	86	37	37	39
NRC	76	78	-	-	-	-	-	-
HC	-	-	38	37	38	-	-	-
Volkskrant	-	-	-	-	-	37	37	39
Totaal	198	244	186	116	196	111	111	117

Tabel 9 Oplage van kranten in vijf verschillende jaren

	1918	1930	1939	1960	1966
Telegraaf	28.529	114.775	115.657	202.065	343.929
AH	36.000	44.000	46.049	60.000	61.700
NRC	43.000	40.000	36.599	51.279	58.158
HC	-	-	69.165	107.422	133.026
Volkskrant	-	8.000	27.238	164.800	171.100

Literatuur

- Blokker, J., 'Requiem voor een familie', *de Volkskrant* (30 januari 1998).
- Broersma, M., 'Vormgeving tussen woord en beeld. De visuele infrastructuur van Nederlandse dagbladen 1900-2000', *Tijdschrift voor Mediageschiedenis* 7:1 (2004) 5-32.
- Broersma, M., 'Nooit meer bladeren? Digitale krantenarchieven als bron', *Tijdschrift voor mediageschiedenis* 14:2 (2002) 29-55.
- Broersma, M., 'Botsende stijlen. De Eerste Wereldoorlog en de Nederlandse journalistieke cultuur', *Tijdschrift voor mediageschiedenis* 2:2 (1999) 41-69.
- D'Haenens, L., en M. de Lange, 'Framing of asylum seekers in Dutch regional newspapers', *Media, Culture & Society* 23:6 (2001) 847-860.
- Ellinas, A., *The Media and the Far Right in Western Europe: Playing the Nationalist Card* (New York 2010).
- Elzinga, D.J., en G. Voerman, *Om de stembus. Verkiezingsaffiches 1918-1989* (Den Haag 1992).
- Freedon, M., 'Is Nationalism a Distinct Ideology?', *Political Studies* 46:4 (1998) 748-765.
- Hoeven, P. van der, *Het succes van een kwaliteitskrant. De ontstaansgeschiedenis van NRC Handelsblad* (Amsterdam 2012).
- Jonge, L. de, 'The Populist Radical Right and the Media in the Benelux: Friend or Foe?', *The International Journal of Press/Politics* 24:2 (2019) 189-209.
- Kjeldsen, J.E., A. Kiewe, M. Lund en J.B. Hansen, *Speechwriting in Theory and Practice* (Cham 2019).
- Koole, R., 'De populismeparadox', *Socialisme & Democratie* 66:9 (2009a) 33-39.
- Koole, R., 'Le culte de l'incompétence! Antipolitiek, populisme en de kritiek op het Nederlandse parlementaire stelsel' in: C. van Baalen, W. Breedveld, M. Leenders, J. van Merriënboer, J. Ramakers en J. Turpijn (ed.) *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis* (2009b) 47-57.
- Mazzoleni, G., J. Stewart en B. Horsfield (ed.), *The Media and Neo Populism: A Contemporary Comparative Analysis* (Westport 2003).
- Mudde, C., 'Introduction to the populist radical right' in: Idem, *The Populist Radical Right. A Reader* (New York 2017).
- Mudde, C., 'The Study of Populist Radical Right Parties: Towards a Fourth Wave', *C-Rex Working Paper Series* 1 (2016) 1-23.
- Mudde, C., en C.R. Kaltwasser, *Populisme. Elementaire Deeltjes* (Amsterdam 2017).
- Muis, J., *Pim Fortuyn. The Evolution of a Media Phenomenon* (Ridderkerk 2012).
- Plasse, J. van de, *Kroniek van de Nederlandse dagbladpers* (Amsterdam 1999).
- Roggeband, C., en R. Vliegthart, 'Divergent Framing: The Public Debate on Migration in the Dutch Parliament and Media, 1995-2004' *West European Politics* 30:3 (2007) 524-548.

- Rooduijn, M., *A populist Zeitgeist? The Impact of populism on parties, media and the public in Western Europe* (Oosterhout 2013).
- Rooy, P. de, *Republiek van rivaliteiten. Nederland sinds 1813* (4^e druk; Amsterdam 2010).
- Rooy, P. de, 'Een zoekende tijd. De ongemakkelijke democratie, 1913-1949' in: R. Aerts, H. de Liagre Böhl, P. de Rooy en H. te Velde (ed.) *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990* (7^e druk; Nijmegen 2010) 179-264.
- Velde, H. te, *Van regentenmentaliteit tot populisme. Politieke tradities in Nederland* (4^e druk; Amsterdam 2010).
- Vossen, K., 'Van marginaal naar mainstream? Populisme in de Nederlandse geschiedenis', *Low Countries Historical Review* 127:2 (2012) 28-54.
- Vossen, K., 'Hoe populistisch zijn Geert Wilders en Rita Verdonk? Verschillen en overeenkomsten in optreden en discours van twee politici', *Res Publica* 51:4 (2009), 437-465.
- Vossen, K., 'De andere jaren zestig. De opkomst van de Boerenpartij (1963-1967)', *Jaarboek DNPP* (2004) 245-266.
- Vossen, K., *Vrij vissen in het Vondelpark. Kleine politieke partijen in Nederland 1918-1940* (Amsterdam 2003).
- Vree, F. van, *De metamorfose van een dagblad. Een journalistieke geschiedenis van de Volkskrant* (Amsterdam 1996).
- Wielenga, F., *Nederland in de twintigste eeuw* (2^e druk; Amersfoort 2010).

Bronnen

Kranten

De Economische Bond, 1918-1919

- 'De antithese gebroken.', *De Telegraaf* (14 april 1919).
- 'De balans der Statenverkiezingen.', *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (15 april 1919).
- 'Debat-vergadering van de Economische Bond.', *Algemeen Handelsblad* (22 juni 1918).
- 'De Economische Bond en het vrouwenkiesrecht', *De Telegraaf* (21 juni 1918).
- 'De heer Treub en de N.R.Ct.', *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (1 juli 1918).
- 'De N.R.CRT. tegen Treub.', *De Telegraaf* (2 juli 1918).
- 'De rede van minister Treub.', *Algemeen Handelsblad* (17 juni 1918).
- 'De stembusactie van den Economischen Bond.', *De Telegraaf* (17 juni 1918).
- 'De stembusactie van den E.B.', *De Telegraaf* (20 juni 1918).
- 'De stembusstrijd. Mr. Treub te Enschede.', *De Telegraaf* (28 juni 1918).
- 'De stembus-actie. Minister Treub te Rotterdam.', *De Telegraaf* (29 juni 1918).
- 'De stembus-actie. Minister Treub te Schiedam.', *De Telegraaf* (3 juli 1918).
- 'De stembus-actie. Treub in het concertgebouw', *De Telegraaf* (2 juli 1918).
- 'Minister Treub en de onderwijzers.', *De Telegraaf* (8 juni 1918).
- 'Minister Treub en de ontvanger van Bochoz.', *Algemeen Handelsblad* (21 juni 1918).
- 'Minister Treub over den schoolstrijd.', *De Telegraaf* (19 juni 1918).
- 'Minister Treub over het belastingvraagstuk.', *De Telegraaf* (24 juni 1918).
- 'Mr. Treub over de financiële wetsontwerpen.', *De Telegraaf* (26 maart 1919).
- 'Mr. Treub over klassenstrijd', *De Telegraaf* (25 juni 1918).
- 'Mr. Treub te Amersfoort.', *De Telegraaf* (22 juni 1918).
- 'Nederland tijdens en na den oorlog', *De Telegraaf* (16 juni 1918).
- 'Op welke lijst te stemmen?', *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (27 juni 1918).
- 'Overbodig misverstand', *De Telegraaf* (18 juni 1918).
- 'Rede prof. mr. A.C. Visser van IJzendoorn.', *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (2 juli 1918).
- 'Rede van minister Treub.', *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (16 juni 1918).
- 'Rede van mr. Treub te Maastricht', *Algemeen Handelsblad* (16 juni 1918).
- 'Staten-Generaal. Tweede Kamer.', *Algemeen Handelsblad* (26 maart 1919).
- 'Tweede Kamer. Vergadering van Dinsdag 25 maart. Belastingverhoogen.', *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (26 maart 1919).
- 'Tweede Kamer. Overzicht.', *Algemeen Handelsblad* (5 juni 1918).
- 'Uit de Pers.', *Algemeen Handelsblad* (22 maart 1919).
- 'Vrijzinnige Kiesver. 'S-Gravenhage', *Algemeen Handelsblad* (7 juni 1918).
- 'Winst en verlies der partijen', *De Telegraaf* (11 april 1919).

Nationaal-Socialistische Beweging, 1935-1939

- '1 mei-viering van de N.W.V. Toespraak van ir. Mussert.', *De Telegraaf* (2 mei 1939).
- 'Basis-vrijheid', *Algemeen Handelsblad* (28 april 1937).
- 'Bijproducten', *Algemeen Handelsblad* (3 april 1935).
- 'Boerenbijeenkomst van de N.S.B.', *De Telegraaf* (27 maart 1939).
- 'Boerenbijeenkomst van de N.S.B. in den Dierentuin', *Haagsche Courant* (27 maart 1939).
- 'De landdag van de N.S.B.', *De Telegraaf* (31 maart 1935).
- 'De landdag van de nationaal socialistische beweging te Amsterdam.', *Algemeen Handelsblad* (31 maart 1935).
- 'De pers. "Bloedeigen zonen."', *Algemeen Handelsblad* (16 april 1937).
- 'De Statenverkiezingen', *Algemeen Handelsblad* (27 maart 1935).
- 'Dictatuur onder de loupe', *Algemeen Handelsblad* (29 maart 1935).
- 'Eenheid door Democratie.', *Haagsche Courant* (14 mei 1937).
- 'Een incident met IR. Mussert in Amsterdam-Noord.', *De Telegraaf* (15 mei 1937).
- 'Geeft Mussert een eerlijke kans', *Haagsche Courant* (29 april 1937).
- 'Groote democratische demonstratie in Den Haag.', *De Telegraaf* (14 mei 1937).
- 'Het beleid der arbeiderspartij', *Algemeen Handelsblad* (21 april 1935).
- 'Het doel dat de middelen heiligt', *Algemeen Handelsblad* (29 maart 1935).
- 'Het liberalisme bracht welvaart', *Algemeen Handelsblad* (4 april 1935).
- 'Interview met Ir. Mussert.', *De Telegraaf* (1 mei 1935).
- 'IR. A. A. Mussert: "Wij hebben ons vergist, wij staan alleen."', *De Telegraaf* (26 mei 1937).
- 'Ir. Albarda spreekt op Houtrust.', *De Telegraaf* (28 april 1937).
- 'Ir. Mussert over de stemming.', *De Telegraaf* (18 april 1935).
- 'Ir. Mussert spreekt te Utrecht', *De Telegraaf* (22 maart 1935).
- 'Landdag der N.S.B. op de heide te Lunteren.', *De Telegraaf* (18 mei 1937).
- 'Landdag N.S.B.', *Algemeen Handelsblad* (31 maart 1935).
- 'Mr. Wendelaar over de komende statenverkiezingen.', *De Telegraaf* (9 april 1935).
- 'Mussert niet in de Kamer.', *De Telegraaf* (1 juni 1937).
- 'Mussert over het briefgeheim.', *De Telegraaf* (10 april 1935).
- 'Nationaal herstel en N.S.B.', *Algemeen Handelsblad* (26 april 1935).
- 'N.S.B.-vergadering in Den Haag.', *De Telegraaf* (17 april 1935).
- 'N.S.B.-vergadering in den Dierentuin.', *Haagsche Courant* (19 april 1939).
- 'Schending van brief-geheim?', *De Telegraaf* (30 maart 1935).
- 'Staat en Individu. Open brief van mr. C. W. de Vries aan ir. Mussert.', *Algemeen Handelsblad* (26 maart 1935).
- 'Tweede en Eerste Kamer bijeen.', *De Telegraaf* (9 juni 1937).
- 'Vergadering Nationaal Socialistische Beweging.', *Haagsche Courant* (30 maart 1935).
- 'Verkiezingsvergadering der N.S.B.', *De Telegraaf* (30 maart 1939).
- 'Verkiezingsvergadering der N.S.B.', *De Telegraaf* (19 april 1939).
- 'Voedsel voor eigen volk', *Algemeen Handelsblad* (30 maart 1939).

De Boerenpartij, 1963-1967

- 'Aanklacht tegen Boerenpartij', *De Volkskrant* (25 januari 1967).
- 'Aartsvijanden Koekoek en Biesheuvel debatteerden over vrijheid', *Algemeen Handelsblad* (15 mei 1963).
- 'Als gij morgen ter stembus gaat', *De Telegraaf* (14 mei 1963).
- 'Biesheuvel contra Boerenpartij', *De Telegraaf* (14 maart 1966).
- 'Boeren', *Algemeen Handelsblad* (8 maart 1966).
- 'Boerenpartij heeft drie kandidaat-ministers', *Algemeen Handelsblad* (26 januari 1967).
- 'Boer Koekoek wilde niets bewijzen', *De Telegraaf* (25 januari 1967).
- 'Boer Koekoek wil niet links zitten', *De Telegraaf* (28 mei 1963).
- 'Cals bereid met provo te praten', *De Telegraaf* (22 maart 1966).
- 'Cals: "Incidenten zijn gevaar voor democratie"', *De Volkskrant* (22 maart 1966).
- 'Dag der democratie', *De Volkskrant* (15 februari 1967).
- 'Dat haalt je de Koekoek', *De Telegraaf* (16 mei 1963).
- 'Debat Koekoek-Biesheuvel', *De Telegraaf* (15 mei 1963).
- 'De Paniek om Koekoek', *De Telegraaf* (29 maart 1966).
- 'De pers over de verkiezingen', *Algemeen Handelsblad* (16 mei 1963).
- 'Gun u – maar ook Anderen – De Tijd', *De Telegraaf* (31 maart 1966).
- 'Happening', *Algemeen Handelsblad* (4 februari 1967).
- 'Hendrik Koekoek. Leider driemansfractie bezocht koningin Juliana', *De Telegraaf* (21 mei 1963).
- 'Hetty Bennink wil uit Boerenpartij', *De Volkskrant* (11 februari 1967).
- 'H. Koekoek weigert debat met Jan Nagel (pvda)', *Algemeen Handelsblad* (29 maart 1966).
- 'Het beeld – en de gunst van het volk', *Algemeen Handelsblad* (7 mei 1963).
- 'Koekoek beledigde mevrouw Van Someren', *Algemeen Handelsblad* (2 februari 1967).
- 'Koekoek ging verloren in het tumult', *De Telegraaf* (3 februari 1967).
- 'Koekoek ontwijkt debat melkprijs' *De Telegraaf* (31 maart 1966).
- 'Koekoek rekent op tweemaal zoveel stemmen', *De Telegraaf* (17 maart 1966).
- 'Koekoek verliest kort geding', *De Telegraaf* (3 februari 1967).
- 'Koekoek: We hebben ook ministers', *De Telegraaf* (25 januari 1967).
- 'Kort geding mevr. Van Someren contra Koekoek', *Algemeen Handelsblad* (24 januari 1967).
- 'Mr. Cals hield kvp-happening nog juist in bedwang', *Algemeen Handelsblad* (22 maart 1966).
- 'Oppositie verliest', *Algemeen Handelsblad* (16 mei 1963).
- 'Optreden boer Koekoek schaadt democratie', *De Telegraaf* (16 mei 1963).
- 'Politieke demagogie', *De Volkskrant* (5 maart 1966).
- 'President rechtbank: "Boer Koekoek insinueert"', *De Volkskrant* (3 februari 1967).
- 'Provo-aanval op B.P.', *De Telegraaf* (8 februari 1967).
- 'P.v.d.A. is electoraal mislukt', *De Telegraaf* (16 mei 1963).
- 'Romme XI', *De Telegraaf* (28 maart 1966).

- 'Rookbommen ontploften op BP-bijeenkomst', *Algemeen Handelsblad* (3 februari 1967).
- 'Stemming', *Algemeen Handelsblad* (16 mei 1963).
- 'Tevreden stemming bij PSP', *De Telegraaf* (15 mei 1963).
- 'Tweede-Kamerverkiezingen 1963', *Algemeen Handelsblad* (16 mei 1963).
- 'Tweede-Kamerverkiezingen 1963', *De Telegraaf* (16 mei 1963).
- 'Twee heren met bolhoed voor Koekoek', *Algemeen Handelsblad* (16 mei 1963).
- 'Uitgetreden BP-er Voogd "Nooit terug naar Koekoek"', *De Volkskrant* (3 februari 1967).
- 'Verbazing over winst van Boerenpartij', *De Volkskrant* (16 mei 1963).
- 'Volste vertrouwen van de leden', *De Volkskrant* (29 maart 1966).
- 'Wanbeleid', *De Telegraaf* (26 januari 1967).
- 'Wat anderen ervan denken', *De Telegraaf* (29 maart 1966).
- 'Winnaar Koekoek zegt: Zege te danken aan de grote partijen', *De Telegraaf* (24 maart 1966).
- 'Zuilenbouwschap op de Helling', *De Telegraaf* (14 mei 1963).
- "n Mooie avond met Koekoek', *De Volkskrant* (8 februari 1967).

Websites

- Delpher*, <https://www.delpher.nl/nl/kranten>.
- Kiesraad*, <https://www.verkiezingsuitslagen.nl/verkiezingen>.
- NLverkiezingen*, <https://www.nlverkiezingen.com/>.

Tabellen

- Tabel 4: <https://www.nlverkiezingen.com/>.
- Tabel 5: <https://www.verkiezingsuitslagen.nl/verkiezingen> en <https://www.nlverkiezingen.com/>.
- Tabel 6: <https://www.verkiezingsuitslagen.nl/verkiezingen>.
- Tabel 7: <https://www.verkiezingsuitslagen.nl/verkiezingen>.
- Tabel 8: <https://www.delpher.nl/>.
- Tabel 9: Jan van de Plasse, *Kroniek van de Nederlandse dagbladpers* (Amsterdam 1999), 192-195.

Afbeeldingen

- Afbeelding 1: 'Advertentie', *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (1 juli 1918).
- Afbeelding 2: 'De landdag van de N.S.B.', *De Telegraaf* (31 maart 1935).
- Afbeelding 3: 'Grote winst voor Koekoek P.v.d.A. sterke verliezen', *De Telegraaf* (24 maart 1966).
- Afbeelding 4: 'Mr. Cals hield kvp-happening nog juist in bedwang', *Algemeen Handelsblad* (22 maart 1966).